

ՀԱՅԵՐԸ ԳՈՒՊԱՅԻ ԵՒ ՄԵՔՍԻՔՈՅԻ ՄԷՋ

Լատին Ամերիկայի հայկական համայնքները Ի. դարու երեւոյթ մըն են: Հետազոտողներուն հետաքրքրութիւնը կեդրոնացած է Հարաւային Ամերիկայի երեք հայաչատ երկիրներուն՝ Արժանթինի, Պրագիլի եւ Ուրուկուայի համայնքներուն վրայ, որոնց մասին գոյութիւն ունին քանի մը աշխատութիւններ՝ հայերէն, սպաներէն եւ փորթուկալերէն լեզուներով: Այդ երկերէն ոմանց մէջ հարեւանցի նշմարներ կան կեդրոնական Ամերիկայի երկու ուրիշ գաղթօճախներու մասին, որոնք այսօր որպէս այդպիսիք անհետացած են եւ որոնք մասնագիտական ուշադրութեան չեն արժանացած: Արդարեւ, Գուլայի եւ Մեքսիքոյի հայ գաղութներու պատմութեան որեւէ հանգամանալից ուսումնասիրութիւն կատարուած չէ մինչեւ հիմա: Հոս ու հոն գոյութիւն ունին համառօտ ամփոփումներ, որոնք կցկտուր տուեալներ կու տան անոնց մասին: Այս յօդուածը նախափորձ մըն է համագործակցաբար ի մի բերելու բազմազան աղբիւրներու մէջ ջրուած տեղեկութիւններ, որպէս ատաղձ՝ պատմագիտական վերականգնումի մը համար:

ԳՈՒՊԱՅԻ

ԺԺ. դարու վերջերը, Գուլայան Սպանական կայսրութեան վերջին բեկորն էր Ամերիկայի մէջ: Սպանիոյ տիրակալութեան դէմ գուլպացիներու երեսնամեայ ազատագրական պայքարը յաղղութեամբ պսակուեցաւ 1898ին: 1890 աւաններու վերջերէն, հայ մամուլը յաճախ անդրադարձաւ Գուլայի անկախութեան պայքարին: Ազատագրական պայքարի հերոսներէն էր սեւամորթ Անթոնիօ Մասէօ, որու գործունէութիւնը՝ առաջին անկախութեան պատերազմին (1868-1878) իրեն լայն հռչակ բերաւ ամերիկեան եւ յատկապէս սեւամորթ շրջանակներու մէջ: Երկրորդ պատերազմին (1895-1898), Մասէոյի համբաւը նոր գագաթներ նուաճեց, թէեւ ԱՄՆի կառավարութիւնը Սպա-

նիոյ ի նպաստ դիրք որդեգրած էր մինչեւ 1898: 1896ին, ամերիկացի լրագրող Ճ. Սայմ-Հասթինկզ Գուլպա գնաց տեսակցութիւն ունենալու համար գուլպացի պարագլուխին հետ, որ պիտի սպաննուէր նոյն տարուան վերջերը: Լրագրողը կ'աւարտէր իր յօդուածը հետեւեալ դառն խօսքերով:—

«Եւ ամերիկացիներս տակաւին կանգ կ'առնենք մտածելու համար երբ այս քաջարի փոքրիկ ազգին ճանաչումը կ'ուզուի մեզմէ: Պատմութիւնը պէտք չէ երբեք արձանագրէր այն փաստը, որ այս հանրապետութիւնը ձեռնարկեց Հայաստանին օգնելու, երբ մեր դրան առջեւ ամէնօրեայ ջարդերու շարան մը տեղի կ'ունենար»¹:

Միացեալ Նահանգները իրենց դիրքը կտրուկ կերպով փոխեցին 1898ին որպէս հետեւանք «Մէյն» ռազմանաւու ընկղմումին՝ սպանացիներու կողմէ, ինչ որ հրահրեց գուլպանպաստ հանրային կարծիքի եւ տնտեսական ծաւալումի հակամէտ առեւտրա-արդիւնաբերական շրջանակներու ճնշումը՝ պատերազմի մէջ մտնելու ընդդէմ Սպանիոյ: Պատերազմը վերջացաւ Միացեալ Նահանգներու ջախջախիչ յաղթանակով եւ Գուլպայի գրաւումով ամերիկեան ոյժերու կողմէ:

Ամերիկահայ նորափթիթ գաղութը եւս հետաքրքրութեամբ հետեւեցաւ ամերիկեան-սպանական տագնապին, որուն մասին արձանագրուած է, թէ 400 հոգի ներկայ եղաւ դասախօսութեան մը Նիւ Եորքի Հայկական Ճեմարանին մէջ²:

Ամերիկահայ զինուորներ որպէս կամաւոր մասնակցեցան պատերազմին: Անոնցմէ յայտնի է Ճիմ-Պետրոս Չանգալեանը, որ Ա. Ալխարհամարտին Հայկական Լեգէոնի ղեկավարներէն պիտի ըլլայր³: Յիշուած է նաեւ Քեպապեանը, որ կղզիի վրայ առաջին յարձակողներէն եղաւ: 1901-1902ին ան հաստատուեցաւ Սիէթլ քաղաքը (ԱՄՆ)՝ Խա-

¹ Ծօդուածը լոյս տեսած է Ուաշինթընի Journal of the Knights of Laborին մէջ, Նոյեմբեր 5, 1896ին (տե՛ս Philip Foner and J. Syme-Hastings, "A Tribute to Antonio Maceo", Journal of Negro History, 1, 1970, p. 66): Անարկուիւնը գուլպացիները կեղրոնացման ճամբարներ տեղաւորելու սպանացի կառավարիչ զօր. Ուէյլէրի քաղաքականութեան մասին էր, որ հազարաւոր մարդոց մահուան պատճառ եղաւ հիւանդութիւններու եւ թերսնուցումի պատճառով:

² Robert Mirak, Torn Between Two Lands. Armenians in America 1890 to World War I, Boston, 1983, p. 277.

³ ՏԻԳՐԱՆ ՄԿՈՒՆՊԻ, Ամիտայի արձագանգներ, Նիւ Ճըրզի, 1950, էջ 349-351:

ղաղական ովկիանոսի ասիին:

Պատերազմի աւարտէն ետք, ամերիկեան գրաւման ոյժեր Գուպա մտան: 1901ին Հաստատուեցաւ Կուանթանամոյի ռազմակայանը՝ ԱՄՆի շահերը ամրացնելու համար, որ մինչեւ օրս գոյութիւն ունի: Միւս կողմէ, հարկաւոր է նշել, որ ամերիկեան միջամտութիւնը օգտակար եղաւ երկրի վարչական ու տնտեսական վերականգնումին:

1902ին ամերիկացիները մեկնեցան եւ ընտրուեցաւ Գուպայի առաջին նախագահը՝ Թոմաս Էսթրելլա Փալմա: Սակայն, 1904ին, ամերիկեան Գոնկրէսը քուէարկեց այսպէս կոչուած «Փլաթ ուղղում»ը (Ջնջուած՝ 1934ին), որ ԱՄՆին իրաւունք կու տար երկրի ներքին գործերուն միջամտելու ամէն անգամ որ իր շահերը պահանջէին: Գուպայի ներքին անկայուն վիճակը եւ ամերիկեան զանազան միջամտութիւնները յատկանշեցին կղզիի անկախ կեանքի առաջին տասնամեակները: ԺԹ. դարու երկրորդ կէսէն, արդէն Միացեալ Նահանգները լայն ազդեցութիւն ունէին Գուպայի տնտեսական կեանքին մէջ, որ խորացաւ Ի. դարու ընթացքին՝ մինչեւ Ֆիտէլ Գասթրոյի յեղափոխութեան յաղթանակը (1959):

Մինչեւ 1922 ամերիկահայեր Գուպա երթ ու դարձ ըրած են⁴, թէեւ որեւէ մնայուն բնակութեան մասին լուր չունինք:

Ա. Աշխարհամարտի աւարտին, Մեծ Եղեռնէն վերապրողները ցիր ու ցան եղան աշխարհի չորս ծագերը: Շատերուն սեւեռակէտը կը մնային Միացեալ Նահանգները, ուր արդէն գոյութիւն ունէր ստուար գաղութ մը եւ ուր ազգականներ ու բարեկամներ գաղթած էին նախօրօք: Սակայն, 1921ին ամերիկեան Գոնկրէսը Հաստատած էր «քոթայի օրէնքը, որ մեծապէս կը դժուարացնէր զանգուածային որեւէ գաղթականութիւն, խիստ սահմանափակելով ընդունուող անձերու թիւը: Այդ թիւը չէր կրնար գերազանցել նոյն ազգութեան ամերիկեան բնակիչներու 3 առ հարիւրը՝ ըստ 1910ի մարդահամարին: Օրէնքը, սակայն, «քոթայ»յն դուրս մուտքի արտօնութիւն կու տար Գանատայի, Գուպայի եւ Ամերիկայի այլ երկիրներու բնակիչներուն, ներառեալ՝ հոն առնուազն մէկ տարի ապրած օտարականներուն: Մայիս 1922ին, այս ժամկէտը բարձրացաւ մէկէն հինգ տարուան⁵:

4 ՄՈՎՍԷՍ ԱՏՈՄ, «Պատկերներ Գուպայէն», Հայաստանի Կոչնակ, 14 Ապրիլ 1914, էջ 157-158:

5 ABBOTT EDITH, *Immigration: Select Documents and Case Records*, Chicago, 1924, p. 240.

Այսպէսով, Պոլիսէն, Յունաստանէն կամ Միջին Արեւելքէն գաղթող հայերը պարտադրուած էին, միամեայ ուղեւորութենէ ետք, ցամաք իջնել Միացեալ Նահանգներու մերձաւոր երկիրները՝ Գուպա կամ Մեքսիքո, հոն մտնելու առիթի մը սպասելով:

1922-27ին, Թուրքիայէն գաղթած է 2.655 հոգի, իսկ Յունաստանէն՝ 2.188 հոգի⁶: Այս թիւին մէջ պէտք է փնտռել գաղթական հայերու հիմնական զանգուածը (Թուրքիոյ պարագային պէտք է նկատի ունենալ կարեւոր թիւ մը հրեաներու):

1922ին, երբ հայերու համատարած գաղթը կը սկսէր, կղզիին տնտեսական վիճակը բնաւ խրախուսիչ չէր: Անգործութիւնը եւ աղքատութիւնը տիրական էին ամէնուրեք: Պատճառը այն էր, որ Գուպայի տնտեսութիւնը խորապէս կախուած էր շաքարեղէգի արտադրութենէն, որ երկրի արտածումներու 80 առ հարիւրը կը կազմէր եւ մեծաւ մասամբ ամերիկեան դրամադրութիւնի ձեռքն էր: Մայիս 1920ին, շաքարի համաշխարհային գինը մրցանշային դարձաւ, բայց քանի մը ամիս ետք, 80 առ հարիւրի անկում մը կրեց: 1920-22ին, շաքարեղէգի գինը 1920ի արժէքներու մէկ քառորդին ինկաւ, եւ անկումը շարունակուեցաւ տասնամեակի ընթացքին⁷:

Բնական է, որ նորեկ գաղթականները, լեզուին անծանօթ եւ որեւէ տեղական նեցուկէ զրկուած, բնակարանային եւ կենցաղային ահաւոր դժուարութիւններու հանդիպէին: Գործի պակասին հետեւանքով, շատեր զբաղեցան կօշիկի ներկարարութեամբ կամ փերեզակութեամբ: «Լեզուին անծանօթ, պայմաններուն անծանօթ, բայց պէտք էր ապրէինք: Եւ երկու եղբայր կօշիկ ներկելու Բապլա մը չի նեցինք եւ հանրային պարտէզները շրջելով «լիմբիասինքօ սենթաւօ...» պոռալով կօշիկներ կը ներկէինք 5 սենթով...»⁸:

Նոյեմբեր 1922ին ԱՄՆի ընդհանուր հիւպատոսը իր երկրի Պետական քարտուղարութեան դիտել տուաւ, թէ մինչ Սպանիայէն, Հա-

6 S.E. BEJARANO MARGALIT, "La inmigración a Cuba y la política migratoria de los EE.UU. (1902-1933)", *Estudios Interdisciplinarios de América Latina y el Caribe*, julio-diciembre de 1993, tabla 2 (օգտագործած ենք էլեկտրոնային արտատպումը՝ www.tau.ac.il/eial/IV_2/bejarano.htm)

7 Skidmore Thomas and Smith Peter, *Modern Latin America*, New York-Oxford, 1989, p. 254.

8 ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ԳԵՈՐԳ, «Անդրամիկ ազգային հերոսին գծանկարը», *Նոր Օր*, 21 Յուլիս 2001, էջ 14: «Թապլա» կը նշանակէ «տախտակ», իսկ «լիմբիասինքօ սենթաւօ» "limpia por cinco centavos" («հինգ սենթի փոխարէն կը մաքրէ») խօսքի կրճատում մըն է:

յիթիէն, Ճամայքայէն եւ այլ երկիրներէ գաղթականներու թիւը կը տրուէ կերպով իջած էր, որոշ աճ մը կը նկատուէր Հայաստանէն, Աւստրիայէն, Չեխոսլովաքիայէն, Լեհաստանէն եւ Ռուսաստանէն եկողներու թիւին մէջ: «Թէեւ այս երկիրներէն մուտքերու թիւը նուազ կարեւոր է ներգաղթի գուպայական վիճակագրութիւններուն մէջ: Պէտք է ենթադրել, որ յիշեալ երկիրներէն եկողներուն շատերը նպատակ ունին աւելի ուշ դէպի Միացեալ Նահանգներ ուղղուելու»⁹:

1923ի սկիզբները խումբ մը երիտասարդ մալաթիացիներ (19 հոգի) առաջին անգամ ըլլալով Հաստատուեցան Գուպայի մայրաքաղաք Հաւանա: 1925ին, 15 հոգիով Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կազմուեցաւ Ռուբէն Մերլեանի ատենապետութեամբ: Գիշերային դպրոց բացուեցաւ, ուր տեղի կ'ունենային դասախօսութիւններ: 1927ի դաշտահանդէսի մը խմբակարին մէջ 34 մալաթիացի կը տեսնուի:

Բազմաթիւ մալաթիացիներ ԱՄՆէն Գուպա երթալով ամուսնացան եւ իրենց հարսերով վերադարձան: Ուրիշներ յաջողեցան այս կամ այն ձեւով մտնել Միացեալ Նահանգներ: 1928ին, շատ մալաթիացի չէր մնացած Հաւանա եւ մասնաճիւղը լուծուեցաւ¹⁰:

Այս ամուսնութիւնները յաճախակի էին, ո՛չ միայն մալաթիացիներու, այլ ուրիշ համաքաղաքացիներու միջեւ: Այսպէս, 1912ին Միացեալ Նահանգներ ժամանած բալուցի Աբրահամ Յակոբեան, Ռոտ Այլընտի մէջ իրեն հետ աշխատողներէն մէկուն թելադրանքով, վերջինիս թելադրանքով Գուպա մեկնեցաւ՝ իր քրոջ ծանօթանալու համար: Վանինան Մեծ Եղեռնէն վերապրող որբուհի մըն էր, որ ապաստան գտած էր կղզին: Հաւանայի մէջ, Յակոբեանն ու իր ապագայ կինը հանդիպեցան ու ամուսնացան: Ապա վերադարձան ԱՄՆ եւ հաստատուեցան Փրովիտընսի մէջ (Ռոտ Այլընտ)¹¹:

1924ին, հայերու թիւը 200ի կը հասնէր, եւ շուտով 500ի բարձրացաւ (Մալաթիայէն, Խարբերդէն, Տիգրանակերտէն, Արաբկիրէն, եւն.)¹²:

⁹ BEJARANO, "La inmigración".

¹⁰ ԱՆՊՈՅԱՃԵԱՆ ԱՐՄԱԿ, Պատմութիւն հայոց Մալաթիոյ, Պէյրութ, 1961, էջ 1486-1490:

¹¹ Տե՛ս www.providenceri.com/heritage_park:

¹² «Տիր ու ցան հայեր», Ազդակ, 28 Օգոստոս 1952, էջ 3. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Ռ.,

Յուլիս 1, 1924ին, երկրորդ «քոթա»յի օրէնքը ծանր հարուած մը եղաւ հայերուն եւ բոլոր միւս ազգութիւններուն, որոնք «Գուպայի ճանապարհը» կ'օգտագործէին Միացեալ Նահանգներ գաղթելու: Այս օրէնքը գաղթի իրաւունքը կը սահմանափակէր նոյն ազգութեան 1890ին ԱՄՆ ապրողներու թիւի 2 առ հարիւրին եւ կը ջնջէր ամերիկեան երկիրներու մէջ օտարականներու մուտքի իրաւունքը¹³:

Արդէն Դեկտեմբեր 1923ին, Գուպայի Տնտեսութեան քարտուղարը, որու ոլորտին մէջ կը գործէր Գաղթականութեան տնօրէնութիւնը, նախագահ Ալֆրետօ Զայասին ուղղուած գեկոյցի մը մէջ կը նշէր ամերիկեան ճնշումը՝ գաղթականներու մաքսանենգութիւնը դադրեցնելու համար:-

«Հաւանայի մօտ ԱՄՆի հիւպատոսական ներկայացուցչութիւնը բազմիցս ուշադրութիւն հրաւիրեց մատնութիւններէ [իմացած անկանոն] դէպքերու վրայ... [եւ] հետաքրքրուած էր, որ Գաղթականութեան տնօրէնութիւնը մերժէր՝ Գուպա հասնելուն պէս, բոլոր այն հրեաները, լեհերը, ռուսերը, իտալացիները, թուրքերը եւ հայերը... որովհետեւ համոզուած էր, թէ անոնց նպատակն էր ապօրինի կերպով ԱՄՆ մտնել»¹⁴:

1925ին, Գուպայի նախագահ դարձաւ խերարտօ Մաչատոն, որու կառավարութիւնը տնտեսական բարելաւումի յոյսերով բացուեցաւ, բայց չուտով տագնապը խորացաւ: Ժողովրդային դժգոհութիւնը ծաւալեցաւ: Մաչատօ բռնատիրական կարգեր հաստատեց եւ 1927ին քաղաքական կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը արգիլեց:

1925ին, Հաւանայի հայոց թիւը 700 էր, որոնցմէ հինգ հարիւրը աշխատաւորներ էին: Կղզիին մէջ ընդհանուր թիւը 1000ի շուրջ կը գնահատուէր, գրեթէ բոլորը անգործ: Հակառակ իրենց տնտեսական անձուկ վիճակին, հայկական ակումբ մը կըրցած էին բանալ Հաւանայի մէջ: Ամերիկահայ մամուլին մէջ Հ. Տ. Մինասեան կ'առաջարկէր, որ ԱՄՆի Մալաթիոյ եւ խարբերդի Հայրենակցական Միութիւնները օժանդակէին իրենց՝ երկրագործական ձեռնարկ մը սկսե-

¹³ «Պատմութիւն հայ գաղութներու», Հասկ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1960, էջ 426, Bernard William S., "A History of U.S. Immigration Policy", in Richard A. Easterlin et al. (eds.), *Immigration*, Cambridge (Ma.), 1982, p. 96-97.

¹⁴ BEJARANO, "La inmigración".

լու համար, սակայն անհետեւանք մնաց¹⁵:

1926ին, գուպահայութեան վիճակը շատ հեռու էր գոհացուցիչ ըլլալէ:-

«Շաքարի արտակարգ աժանութեան պատճառով գործերը կանգ են առել եւ աշխատանք չի ճարւում: Հայերի մեծ մասը զբաղուած է կօշիկ սրբելով կամ հանդերձավաճառութեամբ: Այսպէս, Դէլաս Թիւնասի 55-60 հոգինոց հայ գաղութը իր հացը վաստակում է գրեթէ բացառապէս հանդերձավաճառութեամբ: Ունին ձիեր, որոնց վրայ ապրանք բառնալով տանում են հեռաւոր գիւղերը ծախելու: Այս տեղի հայերը ազգային կազմակերպութիւն ունին, բայց ապրում են համերաշխ»¹⁶:

Այդ թուականին, հայոց թիւը շուրջ հազարի կը հասնէր, որոնցմէ մօտ 800 հոգի Հաւանա կ'ապրէր: Գոյութիւն ունէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Իշխան» կոմիտէութիւնը, Գաղութային Միութիւնը՝ 60է աւելի անդամներով եւ կառավարական վաւերացումով: Միութիւնը, որ գոյատեւած է շուրջ 20 տարի, միջոց մը հովանաւորեց «Արմենիա» դպրոցը: Համայնքային դպրոցը 65 աշակերտ ունէր, 3 ուսուցչուհի եւ 1 ուսուցիչ¹⁷:

Մեծ Եղեռնէն ետք Գուպա ապաստանած որբուհի մը գրած է իր կատարած գործունէութեան վերաբերեալ: Իր անանուն թղթակցութիւնը կարեւոր տեղեկութիւններ կը պարունակէ: Իր առաջարկով ստեղծուած էր կանացի կազմակերպութիւն մը՝ օր. Մառի Աւագեանի նախագահութեամբ, որ տեղւոյն դպրոցի ուսուցչուհի էր: Հայուհեաց Օժանդակ Միութիւնը հիմնուած է 53 անդամներով, նպատակ ունենալով օժանդակել Գաղութային Միութեան, ունենալ կիրակնօրեայ լսարան, կազմակերպել հանդէսներ եւ ներկայացումներ: Անոր Զանքերով բեմադրուած էր «Մեծն Տրդատ եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ» ներկայացումը, ուր նամակագիր որբուհին Հռիփսիմէ կոյսին դերը կատարած էր:- «Ներկայացման գիշերը պարապ աթոռ

¹⁵ ՄԻՆԱՍԵԱՆ Հ. Տ., «Քիւպայի հազար հայ գաղթականներու մասին մի առաջարկ՝ ուղղուած հայրեմակցական միութիւններուն», Հայաստանի Կոչնակ, 30 Մայիս 1925, էջ 691-692:

¹⁶ ՄԻՄԷԼ ՍԵՐ, «Հայ կեանքը (ամսական տեսութիւն)», Հայրենիք, Ապրիլ 1926, էջ 143:

¹⁷ Անդ. ՏԵՍ նաեւ ՆԻԿՕԼԵԱՆ Ս. Գ., «Մեր Զաւեմի մասին», Հայրենիք օրաթերթ, 1 Յունիս 1947, էջ 2:

չկար, այնքան մարդ եկած էր: Խաղը շատ յաջող անցավ, եւ 120 տօլարի զուտ հասոյթ մը ապահովեց մեզի»: Ան տեղեկութիւններ տուած է նաեւ ֆուլթպոլի հայկական «Կայծակ» խումբի մասին, որ խաղացած էր «Աւթրեանա» տեղական խումբին հետ եւ պարտուած¹⁸:

Ըստ Ոսկան Յովհաննէսեանի, Հայուհեաց Միութիւնը երկար կեանք չունեցաւ, որովհետեւ անոր անդամուհիները՝ ամուսնանալով ամերիկահայերու հետ, գաղթեցին դէպի Միացեալ Նահանգներ¹⁹:

Տնտեսական վատթար վիճակը բաւարար էր, որ գաղթականները չլքէին զիրենք ամերիկեան ցամաքամաս բերող երազը՝ Ամերիկա մուտքը հետապնդելէ: Ամերիկահայեր կու գային եւ այրիներ ու օրիորդներ որպէս հարս կը տանէին: Այլապէս, օրինաւոր մուտքը գրեթէ անկարելի էր: Հետեւաբար, ապօրինի լուծումները միշտ ձեռքի տակ կը գտնուէին:—

«Աւելի քան չորս տարի Քուպա մնացինք: Տեսանք որ Ամերիկա գալը օրինական ճամբայով անկարելի էր, մտածեցինք՝ ապօրինի ճամբայով փախստական գալ: Այդ ատենները Ամերիկան ցամաք ու չոր էր: Ալքոլի խմիչքը արգիւրուած էր եւ մաքսանենգեր գործի վրայ էին, ուխքի մաքսանենգութեամբ: Փախստական մարդիկ կը բերէին Հաւանայէն-Ֆլորիտա: 90 մայլ էր եւ շատ շահաւոր գործ՝ մաքսանորդին համար»²⁰:

Արդարեւ, 300-400 տոլար անձ գլուխ կը պահանջուէր՝ փոխադրութիւնը ընելու համար, ուր մեկնողները բռնուելու վտանգի տակ էին: 1925ին, Հ. Տ. Մինասեան նշած էր:—

«Գրութիւնս վերջացնելէ առաջ, կ'ուզեմ թելադրել Ամերիկայի մեր հայրենակիցներուն, որ զգուշանան Քիւպայի վրայով կամ Քիւպայէն գաղտնի միջոցներով իրենց բարեկամները այս երկիրը բերել փորձելէ: որովհետեւ անցեալ տարի կարգ մը անձեր փորձած են Միացեալ Նահանգները գալ գաղտագողի, սակայն, ոչ միայն իրենց հազարաւոր տոլարները վատնած են ու բանտարկուած, այլ եւ ետ դրկուած են այն երկիրները ուրկէ մեկնած էին»²¹:

18 «Հայկ. կեանքը Քուպայի մէջ. յուսատու նշաններ», Մարմարա, 5 Մայիս 1926, էջ 2:

19 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ ՈՍԿԱՆ, Արեամ եւ պալքաքի մէջէն, Նիւ Եորք, 1965, էջ 132:

20 ԱՐՄԼԱՆԵԱՆ, «Անդրամիկ», էջ 14:

21 ՄԻՆԱՍԵԱՆ, «Քիւպայի հազար հայ գաղթականներու մասին», էջ 692:

Այս կացութիւնը Սիմոն Վրացեանին գրել կու տար, թէ «Մեք-սիկոյում ու Քուբայում դեռ կայուն վիճակ չի ստեղծուած եւ հաւանական էլ չի երեւում, որ հայ գաղթականութիւնն այնտեղ արմատներ ձգէ»²²։ Հաւանաբար հետեւեալ կեանքի պատմութիւնը այդ թուականներուն գաղտնի մտնողներու մասին է։-

«1926ին Գուլպա կ'երթամ քեռիի մը տուած դրամով։ Յունիս 3, 1926ին, կ'ամուսնանամ Յովհաննէսի հետ։ Պէյրութ հանդիպած էինք եւ կ'ամուսնանանք Գուլպայի մէջ։ Ան կօշկակար մըն էր եւ ԱՄՆ եկաւ 1927ին. ես երկու շաբաթ ետք եկայ, երբ 20 տարեկան էի։ Գուլպայի մէջ մինակս զաւակ մը ունեցայ, ազգականներու մօտ»²³։

1927ին, հայերու թիւը հասած էր 2.000ի²⁴։ Տիրական կազմակերպութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր, որուն ազդեցութեան տակն էին Գաղութային Միութիւնը, Հայուհեաց Օժանդակ Միութիւնը, Մալաթիոյ Կրթասիրացը, Տիգրանակերտի Հայրենակցականը եւ Բալու Պաղին գիւղի միութիւնը²⁵։

Այդ տարի, զօր. Անդրանիկի մահուան քառասունքին առիթով սգատօն մը կազմակերպուեցաւ Գաղութային Միութեան կողմէ, ուր գլխաւոր բանախօսը եղաւ Անդրանիկի նախկին կամաւորներէն Ռուբէն Միրաքեանը։ Այդ առիթով, Գէորգ Արսլանեան Զաւէն անունով հայ երիտասարդի մը պատուիրեց գծանկար մը, որ ներկայիս կը գտնուի Գլխավոր Ս. Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցւոյ սրահին մէջ²⁶։

Նոյն թուականին ժամանեց գործատէր Մկրտիչ (Մայք) Տօնիկեանը (1868, Ղըրչեհիր-1946, Գուլպա)։ Ան հիմնադիրը եղաւ Վիքթորիա տէ լաս Թունասի համայնքին։ Իր ժամանումի տարին ան հիմնեց Գուլպայի ծնկակապի առաջին, իսկ 1933ին՝ գուլպայի երկրորդ գործարանը։ Տեղական մամուլը դրուատիքով անդրադարձաւ անոր գործունէութեան։

²² ՎՐԱՑԵԱՆ ՍԻՄՈՆ, «Հայերի թիւն ու վիճակը», Հայրենիք ամսագիր, Նոյեմբեր 1925, էջ 100։

²³ "Voices of New England: Katherine Magarian", Boston Globe, April 19, 1998.

²⁴ «Ցիր ու ցան», էջ 3։ Այս թիւը 1930ին բարձրացած կ'ըլլայ 3.500ի (ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, «Պատմութիւն», էջ 426), ինչ որ հաւանական է'երեւիր։

²⁵ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ, Արեւան, էջ 127։

²⁶ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ, «Անդրանիկ», էջ 14։

1927ին հիմնուեցաւ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի «Մարտունի» մասնաճիւղը Հաւանայի մէջ, 20 անդամներով եւ կառավարութեան վաւերացումով: Լուծարուեցաւ 1937ին²⁷:

Ըստ երեւոյթին, Մաչատոյի բռնատիրական վարչակարգի օրով, հայկական կազմակերպութիւնները որոշեցին շարունակել իրենց գործունէութիւնը ընդլայտակեայ կերպով, քանի որ երկրի վիճակը այնքան փափուկ էր, որ մարդիկ նուազագոյն կասկածի մը պարագային բանտ կը նետուէին եւ առանց դատաստանի մահուան կը դատապարտուէին: Այս կացութիւնը տեւեց մինչեւ 1933, երբ Մաչատո տապալեցաւ ժողովրդային ապստամբութեան մը շնորհիւ²⁸:

1932ին, Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդարանը Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին յրեց ամերիկեան ցամաքամասի քաղաքներու հայ բնակչութեան վերաբերեալ վիճակագրութիւն մը, ուր Հաւանայի հայերու թիւը նշուած է 430²⁹: Վիճակագրութիւնը կասկածելի կ'երեւի, նկատի ունենալով մինչ այդ արձանագրուած թուաքանակները: Սակայն, Հայկական Սովետական Հանրապետարանը 1920-1940 ական թուականներուն համար 500ի թիւը կու տայ³⁰:

ՀՕԿԻ հիմնումէն ետք, ռամկավարները «հնարաւորութիւն ունեցան կուսակցութեան անունով խօսիլ եւ ձեռնարկներ սարքել»³¹:

1934ին, Օրիէնթէ քաղաքին մէջ ստեղծուեցաւ Հայ Օգնութեան Միութեան մասնաճիւղ մը՝ 20 անդամուհիներով³²: Նոյն թուականին հիմնուեցաւ Հաւանայի Հայ Դպրոցասիրացը, ատենապետութեամբ Տաճատ Ոստունիի, որ բացաւ դպրոց մը՝ Զէնաս Ա. Եղիարյեանի ուսուցչութեամբ եւ 24 աշակերտով: Հոն կը դասաւանդուէր հայերէն, սպաներէն, անգլերէն, թուաբանութիւն եւ աշխարհագրութիւն: Հոգաբարձութիւնը վաւերացուած էր Ամերիկայի Հայոց Ա-

²⁷ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ, Արեամ, էջ 129:

²⁸ ՄԱՆՃԻԿԵԱՆ, «Հայկական գաղթականական», 29/30 Ապրիլ 2000, էջ 2:

²⁹ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Կեդրոնական Արխիւ (ՀՀ ՊՊԿԱ), Փոնտ 409, ցուցակ 1, գործ 3468:

³⁰ «Կուրա», Հայկական Սովետական Հանրապետարան, Կ. Տ, Երեւան, 1979, էջ 709:

³¹ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ, Արեամ, էջ 133: Տե՛ս նաեւ ԴԱՆԼԱՔԵԱՆ ԿԱՐԼԵՆ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատմութիւն (1921-1940), գիրք առաջին, Երեւան, 1999, էջ 167:

³² Ա. ԱԹԱՆ, «Հայ կեանք (ամսական տեսութիւն)», Հայրենիք ամսագիր, Մայիս 1934, 172:

ռաջնորդարանին կողմէ³³:

Ջենաս Եղիայեանը (Եղոյեան) ծնած էր Խարբերդ եւ Եփրատ Գոլէճի շրջանաւարտ էր: Մեծ Եղեռնէն ետք անցած էր Եւրոպա: 1933ին հաստատուած էր Հայիթիի մայրաքաղաք Փորթ օ-Փրենսի մէջ, ուր լեզուներու ուսուցման ճեմարան մը հիմնած էր: Հոն նաեւ ուսանած են Հայիթիի քանի մը ծերակուտականներ: Յետագային ապրած է Գուպա:

1935ին ժամանած 15 ամեայ Արարատ Փափագեանը Գուպայի համալսարանի առաջին հայ շրջանաւարտը եղաւ՝ հաշուապահութեան ճիւղէն: 1943ին ան մասնակցեցաւ Հաւանայի մէջ Գուպայի պատմութեան ու մշակոյթին նուիրուած համամերիկեան գիտաժողովի մը: 1946ին փոխադրուեցաւ Նիւ Եորք, ուր պիտի ուսանէր Գոլումպիա համալսարանը³⁴:

Բ. Աշխարհամարտի ընթացքին, դպրոցը Ամերիկայի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հովանաւորութեան տակ գործեց: Նոյն շրջանին ստեղծուեցաւ Գուպահայ Յառաջդիմական Միութիւնը, որ «Մասունցի Դաւիթ» հրասայլային շարասիւնի եւ ռուս ապաստանեալներու ի նպաստ հանգանակութեան ձեռնարկեց եւ հրապարակային ձեռնարկներ կատարեց³⁵:

1946ին, Վիքթորիա տէ լաս Թունասի մէջ ութ հայ ընտանիք կ'ապրէին, որոնցմէ հինգը կը զբաղէին կերպասի վաճառականութեամբ, երկուքը՝ նպարավաճառութեամբ, իսկ վերջինը պանդոկի մը տէրն էր: Հոն ստեղծուած Գուպա-Հայկական Յանձնախումբը (Յ. Հալաճեան՝ նախագահ, եւ Ս. Գ. Նիկօլեան) դիմումագիրներ գրած էր Փանամայի եւ Գոսթա Ռիքայի նախագահներուն, ինչպէս եւ Մեքսիքոյի պետական ենթաքարտուղարին՝ Հայկական Հարցի արդար լուծումին համար³⁶:

1947ին գուպահայերը ամերիկահայ «Լրաբեր» շաբաթաթերթին Խորհրդային Հայաստանի 26 ամեակի առիթով ողջոյնի խօսք յղեցին՝ 107 ստորագրութեամբ, հաւաքած ըլլալով 26,55 տոլար³⁷: Նա-

33 Անդամ մը, «Հաւանայի հայոց կեանքէն», Հայաստանի կոչնակ, 19 Յունուար 1935, էջ 65:

34 "Graduate of University of Cuba", Armenian Mirror-Spectator, 15 May 1946, p. 2.

35 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ, Արեան, էջ 133:

36 «Տիպար գաղութ մը» (խմբագրական), Արմենիա, 27 Յուլիս 1946, էջ 1:

37 «Ողջոյններու անուանացանկ», Լրաբեր, 6 Մարտ 1947, էջ 2:

խատեսուած էր Գուպայի պատգամաւորներու մասնակցութիւնը Նիւ Եորքի Հայկական Համաշխարհային Համագործակցութիւն, որ Ապրիլ 30 - Մայիս 4ին տեղի ունեցաւ, սակայն Գուպան վերամուտի վիճակէն տուած, հետեւաբար չկարողացան ճամբորդել³⁸:

Համայնքի 75 առ հարիւրը Բ. Աշխարհամարտէն ետք մեկնեցաւ Միացեալ Նահանգներ³⁹: Ու Յովհաննէսեան նշած է այս մասին. -

«Պատերազմի վերջին տարին դէպի Ամերիկա ներգաղթի օրենքը [sic] խտուրթեմէ դադրած էր: Աւելի քան քսան տարիէ ի վեր Քուպայի մէջ սպասող հայերուն համար նոր պատահութիւն մը ստեղծուեցաւ իրենց հարազատներուն միանալու՝ պարզ էֆիտելիթի մը միջոցով: Անոնցմէ շատեր, սակայն, ո'չ ծննդագիր ունէին, ո'չ ամուսնական եւ ո'չ ալ ինքնութեան վաւերագիր: (...) Քուպահայ Յառաջդիմական Միութիւնը յանձն առաւ վկաներու ստուգումով ինքնութեան վաւերացման պատրաստել, որոնք կ'ընդունուէին Ամերիկեան Հիւպատոսարանի կողմէ գոհունակութեամբ»⁴⁰:

1952ին, Գուպայի հայերու թիւը 200 էր⁴¹, որոնցմէ 150 հոգի կ'ապրէին Հաւանա, 38՝ Վիքթորիա տէ լաս Թունաս: Գլխաւոր զբաղումն էր կօշկակարութիւնը, կային նաեւ գործարանատէր հայեր, որոնց շարքին Հալաճեան, Տօնիկեան ու Փափազեան: Այլ քաղաքներ՝ Գամակուէյ (1 հոգի), Վիքթորիա տէ լաս Թունաս (5 հոգի), Բալմասորիա (1 հոգի եւ իր ընտանիքը), Պանէս (1 ընտանիք), Կուանթանամօ (1 հոգի)⁴²:

1962ին, Գուպայի հայերու ընդհանուր թիւը կը համարուէր 100 (Վիքթորիա տէ լաս Թունաս՝ 15, Պանէս՝ 3, Բալմասորիա՝ 1, Կուանթանամօ՝ 1, Հաւանա՝ անստոյգ թիւով)⁴³:

Այսօրուան տուեալներով, Հաւանայի մէջ 50-60 հայեր կ'ապ-

38 «Կը ներկայանամք մէկ ճակատով», Լրաբեր, 3 Մայիս 1947, 1:

39 ՆԻԿՕԼԵԱՆ Ս., «Քուպայի գաղութիմ պատմութիւնը», Արմենիա, 17 Նոյեմբեր 1962, էջ 1:

40 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ, Արեւան, էջ 139:

41 «Յիր ու ցամ», էջ 3:

42 ԲԱՐՍԵԳԵԱՆ, «Պատմութիւն», էջ 426:

43 ՆԻԿՕԼԵԱՆ, «Քուպայի գաղութիմ», էջ 1:

րին⁴⁴, իսկ ամբողջ Գուպայի մէջ՝ 100⁴⁵:

Գուպահայոց ամէնէն կարեւոր դէմքը գրադէտ Դաւիթ Չերիսեանն է (Հաւանա, 1940)՝ Ֆերնանտէս մականունով գուպացիի մը եւ Հայուհի Մելինէ Չերիսեանի որդին: Եւթը տարեկանէն դերասան եղած է (Թատրոն, ձայնասփիւռ, հեռատեսիլ), ապա՝ բեմադրիչ ու բեմադիր, նաեւ՝ լրագրող ու Թարգմանիչ, բայց ամէն բանէ վեր՝ բանաստեղծ: Ան հեղինակ է քերթուածներու աւելի քան տասնեակ մը հատորներու եւ Թարգմանական բազմաթիւ ժողովածուներու: 1959ին հրատարակած է իր առաջին քերթողագիրքը՝ «Տասնըեւթը տարեկան»: 1986ին, կնոջ՝ ազգագրագէտ եւ գրող Էքսիլիա Սալտանիայի, եւ խումբ մը գուպացի գրողներու հետ այցելած է Հայաստան⁴⁶: Իր գործերէն ոմանք Թարգմանաբար հրատարակուած են հայերէն⁴⁷:

1986ին լոյս տեսած յօդուածէ մը կը մէջբերենք Չերիսեանի հետեւեալ խօսքերը.՝

«Իմ առաջին դասերը Հայաստանի, Հայ ժողովրդի մասին ստացել եմ մօրիցս, եւ գիտէ՞ք որն է ամենաառաջինը՝ Հայկական իւրայատուկ խոհանոցը, իր արտասովոր բոլորով ու համեմունքներով: Կուբայում մածունը առաջին անգամ օգտագործել են հայերը, մայրս այդ գործում մեծ մասնագէտ էր... Կերակուր պատրաստելն էլ ազգը, ժողովուրդը սովորում են հազարամեակների ընթացքում, եւ որքան ինքնատիպ է խոհանոցը իր համով ու բոլորով, այնքան էլ իւրայատուկ է ժողովուրդը: Հիմա, երբ ես այստեղ եմ ու կարող եմ ձեռք տալ, շօշափել այս արտասովոր երկրի քարեղէն մաշկը, իմ մէջ արթնանում է մի ուրիշ բոլոր, որը բառերով հնարաւոր չէ արտայայտել»⁴⁸:

44 Տե՛ս "El canciller Oskanian visitó Cuba y México", Մարտարապատ, 28 Օգոստոս 2002, էջ 1:

45 Տե՛ս www.armeniadiaspora.com/population.

46 Դաւիթ Չերիսեանի մասին տե՛ս Ղարաբաղեցի Սպարտակ, «Հայկական ժամադրութիւն», Սովետական Հայաստան, 8, 1986, էջ 14, 16:

47 Տե՛ս ԳԵՈՐԳ ԷՄԻՆ, Գիրք Բարգմանութեանց, Երեւան, 1984, էջ 505-506 («Մօրս լուսանկարի առջեւ»): ՂԱՐԱԲԱՂՑԵԱՆ ՍՊԱՐՏԱԿ, «Հայկական ժամադրութիւն», էջ 14: ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, «Ձայն մը Գուպայէն», Հորիզոն-Գրական Յանձնարար, Հոկտեմբեր 1995, էջ 9 («Աքսորներ», «Քառուղի»):

48 ՂԱՐԱԲԱՂՑԵԱՆ, «Հայկական ժամադրութիւն», էջ 16:

Ի դէպ, գուպացի բանաստեղծ Անխէլ Աուխիէրի գրիչին կը պատկանի հայկական նիւթով բանաստեղծութիւն մը․-

Կեցցէ Կուբան,

Որ շրջապատուած է ջրով անծիր,

Վիվա Սեւան,

Որ շրջապատուած է ցամաքով յաւերժ...

Վիվա Սեւան,

Կեցցէ Կուբան,

Կուբայի եւ Սեւանի միջեւ Տարածութիւն չկայ⁴⁹:

Գուպա բնակած հայերու շարքին յիշատակելի է Արտաշէս Մնացականեանը, որ 1937ին Հաւանա ապրած է, աշխատած՝ Գուպա-Սպանական Մշակոյթի Հիմնարկին մէջ եւ եղած՝ մանկական թատրոնի վարիչ: Գրականագէտ եւ բժշկագիտութեան տոքթոր Ժորժ Ռիւանը (Գէորգի Կորգանով-Ղորղանեան), որ Մարսէլ Փրոլետի մասին աշխատութեան մը հեղինակ է, Հայիթիի համալսարանի բժշկական կենսաբանութեան ամպլիոնի վարիչ եղած է: Ծնունդով գուպահայ է նաեւ ամերիկահայ մարզիկ եւ արեւելեան մարզաձեւերու վարպետ Էնթընի Միրաքեանը (հաւանաբար՝ վերոյիշեալ Ռուբէն Միրաքեանի որդին), ծնած՝ Հաւանա 1933ին, որ մարտարուեստ սորված է Գուպա բնակած չինացիներէ:

Գուպայի մէջ յեղափոխութեան յաղթանակէն եւ համայնավար կարգերու հաստատումէն ետք, սերտ կապեր հաստատուած էին Խորհրդային Միութեան հետ: 1960ին, Գուպա այցելած առաջին խորհրդային բարձրագոյն դեկավարը Անաստաս Միկոյեանն էր⁵⁰:

Բնականաբար, Գուպան ու Խորհրդային Հայաստանը որոշ յարաբերութիւններ մշակուած են: Այս ծիրին մէջ, տեղի կ'ունենային գիտական փոխանակումներ, փոխադարձ այցելութիւններ, գուպացիներու ուսումնառութիւն Հայաստան, եւայլն⁵¹: Գուպա եւ Մեք-

⁴⁹ Անդ, էջ 14:

⁵⁰ Միկոյեանի տպաւորութիւններուն մասին տե՛ս գուպացի ծանօթ արձակագիր (1994էն՝ վտարանդի ի Միացեալ Նահանգներ) Նորպերթօ Ֆուէնթէսի հետ հարցադրոյցը (Norberto Fuentes, "Entrevista con Anastas Mikoyan: 'Más vale ver una vez que escuchar cien'", *Revolución y Cultura*, mayo de 1978. արտասուով՝ Norberto Fuentes, *Posición Uno*, La Habana, 1982, տե՛ս www.norbertofuentes.com):

⁵¹ Այս մասին տե՛ս, օրինակ, «Կուբացի քարեկամները Հայաստանում», *Լրաբեր*, 14 Մայիս 1964, էջ 2 (1964՝ յեղափոխական պատրաստութեան դպրոցներու

սիքօ այցելած երեւանցի նկարիչ Մկրտիչ Քամալեանը մատիտով եւ քեմիկերայով նկարած է գուլպացիներու, Հաւանայէն տեսարաններ եւ Գուլպայի բնապատկերներ⁵²:

Ֆրանսահայ նկարիչ Ժանսէմը 1958ին մեկնած է Հաւանա, «ուր քուլպայական յեղափոխութեան տաք վաղորդայնի օրերուն, երիտասարդ նկարիչը կ'երթար գծելու Líder Máximoի (այսինքն՝ Գասթրոյի. Վ.Մ., Ա.Բ.) դիմանկարը, մեծ պաստառի մը վրայ նկարելէ ետք չքերթը կերիյերօնեբուլ»⁵³: Գուլպայական նկարաշար ստեղծած է նաեւ արժանթինահայ նկարիչ Մանուկ Ղրղեանը (ապրած՝ Հայաստան, 1950-1970 ական թուականներուն), որ նաեւ, Երուանդ Քոչարի համոզմամբ, կրած է մեքսիքացի հռչակաւոր նկարիչ-մոնումենտալիստ Տիէկօ Ռիվերայի ազդեցութիւնը⁵⁴:

1988ի Սպիտակի երկրաշարժէն ետք, Գուլպա պատրաստակամ էր 100 հայ երեխայ հանգիստի կանչելու⁵⁵: Փետրուար 6, 1992ին, ան ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը եւ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատեց⁵⁶: Օգոստոս 19-24, 2002ին, Հայաստանի Արտաքին Գործոց նախարար Վարդան Ոսկանեան այցելեց Գուլպա եւ Մեքսիքօ, ուր տեսակցութիւններ ունեցաւ երկու երկիրներու բարձրաստիճան պաշտօնատարներու հետ: Տասնամեակի մը ընթացքին, առաջին անգամն էր, որ այս մակարդակի այցելութիւն մը կը կատարուէր երկու երկիրներուն⁵⁷:

պատուիրակութիւն)։ Հայաստանի Հանրապետութեան Նորագոյն Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւ (ՀՀ ՆՊՊԿԱ), Ֆոնտ 113, ցուցակ 85, գործ 976 (1972ին՝ գուլպացի ուսողագէտներու այցելութիւնը)։ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, Ֆոնտ 326, ցուցակ 4, գործ 198 (1983՝ Խորհրդային Միութեան Գուլպայի դեսպանին այցելութիւնը), ՀՀ ՆՊՊԿԱ, Ֆոնտ 709, ցուցակ 8, գործ 58 (1974՝ Գուլպա-Խորհրդային Մշակութային Ընկերակցութեան պատուիրակութեան այցելութիւնը), եւ այլն։

52 «Կուրպայակամ տպաւորութիւններ», Սովետական Հայաստան, 4, 1962, էջ 23:

53 ԹՕՓԱԼԵԱՆ ՆԱԶԱՐԵԹ, «Փառապսակում ժամսեմի», Յառաջ, 20/21 Հոկտեմբեր 2001, էջ 3:

54 ԵՐՈՒԱՆԻ ՔՈԶԱՐ, «Նկարիչ Մանուկ Ղրղեան», Սովետական Հայաստան, 8, 1961, էջ 19:

55 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, Ֆոնտ 326, ցուցակ 7, գործ 295:

56 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, Ֆոնտ 326, ցուցակ 4, գործ 202:

57 ՏԷՍ՝ «El canceller Oskanian», էջ 1:

ՄԵՔՍԻՔՈ

Փետրուար 22, 1699ին, Խուան Պաուլիսթա Խաբոմէ անունով հայ մը ազնուական ծագումի վկայագիր կը ներկայացնէր Փերուի փոխարքայութեան մայրաքաղաք Լիմայի մէջ: Խաբոմէի ութը վաներէն երեքը նոյնպէս հայ էին: Անոնցմէ երկուքը՝ ունիթոական կրօնաւորներ: Ֆրա Պենիթօ Փասոն (Benito Pasón, ծն. 1639էն առաջ), Ֆրա Ստեփան Ճիրան (ծն. 1653ին) եւ Պետրոս Յովհաննէս Հայ (Pedro Juan de Armenia, ծն. 1629էն առաջ): Առաջինը հայերէն ստորագրած է, իսկ վերջինը անգրագէտ էր⁵⁸:

Ֆրա Պենիթօ Փասոնը պէտք է նոյնանայ Նախիջեւանի Ապարաներ վանքի վանահօր յիշած Հ. Բենեդիկտոս Բազումեցի հետ (Pazon, իտալերէն գրութեամբ), որ «յամի 1688 էր ի Վենետիկ եւ առնոյր զտոկոսիս 2800 վենետեան դոկլատից եղելոց անդ ի շահաբեր պաշտօնարանի ուրեք, վասն պատարագաց եկեղեցւոյ վանաց իւրոց»⁵⁹:

Երեք հայ վաները Խաբոմէն ճանչցած էին Երեւանի մէջ, ուր ծնած էր ան, 1671ին: Մեկնելով Սպանիա, հաստատուած էր Գատիգ, ուր խանութ մը ունեցած էր: Հետեւաբար, թէեւ թուականը անյայտ է, Ամերիկա մեկնած էր չափահաս տարիքին՝ 1690 ականներուն:

Յայտնի չէ նաեւ, թէ ի՞նչ պայմաններու տակ Ամերիկա անցած էր, թէեւ Սպանիան չէր դադրեր վերահաստատել օտարներու դէմ արգելքները բազմացնող օրէքները: Այսպէս, 1680ին Հնդկաց Օրէնքներու (Leyes de Indias) հաւաքածոն կը հրահանգէր, թէ

«Ո՛չ մէկ օտարական, կամ ոեւէ այլ մէկը այս օրէնքներով արգիւրած, կարենայ աշխատիլ եւ առեւտուր ընել Հնդիկքի մէջ, կամ այնտեղէն՝ այս թագաւորութիւնները կամ այլ տեղեր, ոչ ալ հոն երթալ եթէ մեր արտօնագրով լիազօրուած չըլլայ»⁶⁰:

Խաբոմէ նախ գացած էր Մեքսիքօ (Նոր Սպանիոյ փոխարքայութեան մայրաքաղաքը), ու ապա անցած՝ Կեդրոնական Ամերիկայի Փանամա եւ Փորթոպելօ նաւահանգիստները: Այս ճանապարհը իր

58 BINAYAN CARMONA NARCISO, *Entre el pasado y el presente: los armenios en la Argentina*, Buenos Aires, 1996, p. 59-61:

59 Հ. ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ, ՍԻՍԱԿԱՆ, *Վենետիկ, 1893, էջ 373*:

60 ՄԷՋԵՐՈՒՄԸ տե՛ս Graciela Swiderski y Jorge Luis Farjat, *La inmigración*, Buenos Aires, 1999, p. 48:

տրամաբանութիւնը ունէր։-

«Նոր Սպանիայ է մեծագոյն գաւառն Ամէրիգայի եւ քան զայլ լըս պարարտագոյն է, ապահով եւ բազմաժողով»⁶¹։

Սպանական կայսրութիւնը քանի մը անգամ իր գաղութներուն վարչական եւ տնտեսական համակարգը վերակազմեց։ Ամերիկեան հարստութիւններու փոխադրումի ճամբաները նոյնպէս կը փոխուէին։ ԺԷ.-ԺԸ. դարուն հանգուցային կէտն էր Հաստատ Երկիրը (Tierra Firme), այսինքն, Փանամայի նեղուցը՝ Փանամա եւ երբեմնի Նոմպրէ տէ Տիոս քաղաքներով խաղաղական եւ Ատլանտեան ովկիանոսի վրայ, ուր արդիւնահանուած ոսկին ու արծաթը կը կեդրոնանար, ապա Սպանիա տեղափոխուելու համար Հաւանայի ճամբով։ Ղուկաս խորբերդցիի թարգմանութիւնը հետեւեալ նկարագրութիւնը կու տայ։-

«Եւ Հաստատ երկիրն պարունակէ զքաղաքն Փանամամ, ծովն Տէլզուր կամ խաղաղականին առակցեալք եւ [Մ]օմոէտիփոս [Nombre de Dios] հիւսիսային ծովուն առակցեալ։ Որ ինչ ի Փէռվիայէ [Peru], Քիլէ [Chile] եւ ընդհանուր այն արեւմտական յամերիգայի ափոյն ի Սպանիա գնան։ Այն ամենայն ի Փանամայիտէ քաղաքն ժողովի եւ ճանապարհաւ մղի առ Նօմոէքէփիօ [Nombre de Dios], եւ անտի ընկալեալ նաւուցն՝ տարեալ լինի ի Հաւանամ։ Եւ անտի յետոյ զօրաժողովք լինին, որ միանգամ ի տարւոջն նաւն ելանէ ի Սպանիա գնայ»⁶²։

Խաբոմէ խանութ բացած էր Լիմա՝ Calle de los Mercaderesի վրայ (Առեւտրականներու փողոցը)։ 1700ին ստորագրած փաստաթուղթէ մը յայտնի է, որ ան ամուսնացած էր Մարիա Ռետրուէխօ Սարալիայի հետ։ Իրենց աղջիկին անունը՝ Իսիտորա Անա տէ լա Ռոսա խաբոմէ տէ Օլիվարէս, կ'երեւի խաբոմէի գրած վերջին փաստաթուղթին մէջ (1730)⁶³։

61 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Հ., «Ղուկաս Խորբերդցիի եւ «Մահմանագրութիւն նոր Ամերիգայի» աշխատութիւնը», Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 3, 1994, էջ 134։

62 Անդ, էջ 138։

63 Տե՛ս BINAYAN CARMONA, Entre el pasado, p. 61։ Նախապէս, Պինայեան խաբոմէի կինը նկատած էր Ռիոս անունով սպանուհի մը, որմէ ունեցած կ'ըլլար Հուամանկայի մէջ 1712ին յիշատակուած Ֆրանսիսքա խաբոմէ ի Ռիոսը (Binayan Narciso, La colectividad armenia en la Argentina, Buenos Aires, 1974, p. 16)։

Խաբոմէի Մեքսիքո եւ Կեդրոնական Ամերիկա կարճատեւ ներկայութենէն ետք, ԺԹ. դարու վերջերը եւ Ի. դարու սկիզբը քանի մը հատուկէնտ անուններ կ'արձանագրուին:

Մեքսիքոյի հետ առնչութիւն ունեցած առաջին հայերը եղած են ամերիկահայեր: Անոնց շարքին, պէտք է յիշել պետական գործիչ, իրաւաբան եւ հռետոր Թոմըս Գորվինը (1794-1865): 1634ին Անգլիայէն Մասաչուսէց հաստատուած իր նախահայրը՝ ագարակատէր Մաթիաս Գորվինը, ըստ ընտանեկան աւանդութեան, Հունգարիայէն էր եւ իբրեւ թէ կապուած էր հունգարացի իշխան Մաթիաս Գորվինի հետ (1458-1490)⁶⁴: Սակայն, Գորվինի ժամանակակից Մէմուէլ Գոքսը՝ Օհայոյի երեսփոխան եւ Թուրքիոյ մօտ դեսպան 1885-1887ին, նշած է Գորվինի հունգարահայ ծագումը, որուն ընտանեկան անունը, ըստ երեւոյթին, Գէօվէր, Գովրիկեան կամ Ղասապեան էր⁶⁵:

Թոմըս Գորվինը 1816ին վկայեալ փաստաբան էր Օհայոյի մէջ, 1818-1828ին՝ դատախազ, 1828-1830ին՝ նահանգային երեսփոխան, 1831-1840ին՝ դաշնակցային երեսփոխան: Աւելի ուշ, եղաւ դաշնակցային ծերակուտական (1845-1850), Ելեւմտից նախարար (1850-1853) եւ կրկին դաշնակցային երեսփոխան (1859-1861): Ան նախագահեց Գոնկրէսի այն յանձնախումբին, որ ամերիկեան քաղաքացիական պատերազմի նախօրեակին փորձեց Հիւսիսի եւ Հարաւի հաշտութիւն մը: 1861-64ին ան ԱՄՆի դեսպան էր Մեքսիքոյի մօտ, ուր կան-

64 CORWIN EDWARD T., *The Corwin Genealogy in the United States*, New York, 1872, p. VI-VII, XIV: Այս աւանդութեան հիմքը Թ. Գորվինի 1859ի նամակ մըն է, ուր ան կարգ մը նիւթեր ստացած ըլլալը, որոնք իրեն համոզիչ թուած են: Բայց, ինչպէս ըսուած է, էտուքորտ Գորվինը «չի յաջողիր կապ մը հաստատել» (Joshua Morrow (ed.), *Life and Speeches of Thomas Corwin. Orator, Lawyer and Statesman*, Cincinnati, 1896, p. 1-2): Տեղ մը ան կ'ըսէ, թէ Մ. Գորվին հաւանաբար ծնած էր Անգլիա (1590/1600-1658), եւ ապա, թէ Հունգարիայէն Անգլիա կրնար մեկնած ըլլալ ԺՁ. դարուն՝ թերեւս Գերմանիոյ ճամբով (Corwin, *The Corwin Genealogy*, ըլլալ ԺՁ. դարուն՝ թերեւս Գերմանիոյ ճամբով (Corwin, *The Corwin Genealogy*, p. 160, 242): Հանրագիտարանները Մաթիաս Գորվինը անգլիացի կը համարեն (տե՛ս Allen Johnson and Dumas Malone (eds.), *Dictionary of American Biography*, vol. II, New York, 1969, p. 457):

65 COX SAMUEL, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, 1887, p. 181. Tashjian, *The Armenians*, p. 12: Տե՛ս նաեւ ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, *Ամերիկահայ տարեցոյց*, Ա. տարի, Պոստըն, 1912, էջ 26. ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ ԱՐՄՈՒԻ, *Ծագումով հայ եմ, Երեւան, 1993, էջ 312*:

խեց այդ երկրի զօրակցութիւնը Հարաւին⁶⁶:

1896ին Մեքսիքո Հաստատուեցաւ առաջին հայը՝ Վիքթոր Պապայեանը, որ զբաղեցաւ ալքոլի գործով եւ մահացաւ 1945ի շուրջ: Սուրիացիներու հետ յարաբերութիւն մշակած էր, այն աստիճան, որ իր զաւակը մինչեւ 1920 թուականը ինքզինքը սուրիացի կը նկատէր: Վ. Պապայեան լայնօրէն օժանդակեց 1920էն ետք հասած նորեկ հայերուն:

Կը յիշուի նաեւ 1909ին Պոլիսէն Մեքսիքո Հաստատուած Յակոբ Սապունճեանը⁶⁷:

Սակայն, ըստ երեւոյթին 1870 ական թուականներուն արդէն Մեքսիքո ժամանած էր հալէպցի Նղիազար Գալուստեանը, որ կոչուած է էլիաս Գալէս (Elías Calles) եւ ամուսնացած՝ մեքսիքացի կնոջ մը հետ: Իր զաւակը ապագայ նախագահ Փլութարքո էլիաս Գալէսն (1877-1945) էր, որ հայրը կորսնցուցած է կանուխ տարիքին: Գալէս իր ծագումի մասին Ուաշինկթըն այցելութեան մը ընթացքին յայտարարած է, ըստ ամերիկեան թերթերու⁶⁸: Ան մասնակցած է 1910-1917 քաղաքացիական պատերազմին: 1917-1924ին նախագահներ Գառանսա (1917-1920), տէ լա Հուէրթա (1920) եւ Օպրեկոնի նախարար եղած է: 1924-28ին նախագահ ըլլալէ ետք, Գալէս երկրի ուժեղ մարդը մնացած է 1928-1934ին եւ ապա աքսորուած՝ նախագահ Լասարո Գարտենսսի կողմէ:

Յամենայնդէպս, Գալէսի հայկական ծագումը բոլորովին անկարելի չէ. կ'արժէ յիշել 1849ին Մեքսիքո հասած իրլանտացի Փաթրիք Մըլլինսը (Patrick Mullins) պարագան, որուն անունը դարձած էր Փաթրիսիո Միլնո (Patricio Milno): Ան տնտեսական կայսրութիւն մը

66 Տե՛ս “Corwin, Thomas”, *The Encyclopedia Americana*, vol. 8, Danbury, 1999, p. 31. Գորովին մեքսիքական գործունէութեան մասին, տե՛ս MARCELA TERRAZAS BASANTE, *Los intereses norteamericanos en el norte de México. La gestion diplomática de Thomas Corwin 1861-1864*, Mexico D.F., 1990, p. 43-109.

67 ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՌՈՒՐԷՆ, «Պատմութիւն հայ գաղութներու», Հասկ, Սեպտեմբեր 1961, էջ 336: Ըստ այլ աղբիւրի մը, Վ. Պապայեան «1909ի շուրջ» ժամանած էր (“Aires armenios desde Mexico”, *Armenia*, 3 de noviembre de 1993, p. 6).

68 Տե՛ս ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ, «Հայկական ծագումով մեքսիքացիներ. զօր. Գալլէս, զօր. Մորոնէս եւ ուրիշներ», Հայրենիք, 4 Ապրիլ 1929, էջ 1. Գալէս Նիւ Եորք այցելեց 1924ին. «Նիւ Եորք Թայմզ»-ի մէջ երեւցած հարցազրոյց մը ոչինչ կ'ըսէ իր ծագումին մասին (“Calles Says Not to Visit Britain”, *The New York Times*, August 8, 1924, p. 6):

կառուցած էր Նուէվօ Լէոն նահանգին մէջ⁶⁹:

1885-1910ին, հայ գաղթականներու դէպի Ամերիկա մեկնումի գլխաւոր նաւահանգիստը Մարսէյլն էր: Հոն ծաղկեցաւ միջնորդներուն՝ «սմար»ներու դասակարգ մը, որ մեկնող խեղճ ու անտեղեակ գաղթականը անխիղճ շահատակութեան ենթարկած է՝ տարբեր ձեւերով: Անոնց շարքին, 1901ին կ'արձանագրէր ԱՄՆի Գաղթի Յանձնաժողովը, որմանք «որոնք անկասկած պիտի ընդունուէին Միացեալ Նահանգներու նաւահանգիստներէն, Մարսէյլի եւ արեւելեան Միջերկրականի նաւահանգիստներու մէջ տգէտ գաղթականներ շահագործող խաբէբաններու կողմէ Մեքսիքոյի (սովորաբար Վերաքրուզ) ճանապարհով կ'ուղարկուին»⁷⁰: Բացառուած չէ, որ այս գաղթականներէն մէկը կամ միւսը, թերեւս, հաստատուած ըլլայ Մեքսիքօ:

1911ին պայթեցաւ Մեքսիքական յեղափոխութիւնը, որ վերջ դրաւ Փորֆիրիօ Տիասի 35 տարուան մենատիրութեան եւ երկիրը քաղաքացիական աւերիչ պատերազմի մը մէջ նետեց: Այդ պատերազմի ընթացքին, որուն շարժառիթներէն մէկը ընկերային անարդարութիւնն էր, աչքառու մասնակցութիւն ունեցան երկու ժողովրդային ղեկավարներ՝ Էմիլիանօ Սափաթա եւ Փանչօ Վիլլա: Վերջինը վտանգ կը ներկայացնէր ո՛չ միայն մեքսիքացի մրցակից զօրավարներուն (նախ Հուերթա, ապա՝ Գառանսա), այլ նաեւ Միացեալ Նահանգներուն, որ 1916ին զօրավար Փերչինկի հրամանատարութեամբ՝ արշաւախումբ մը ղրկեցին Մեքսիքօ՝ Վիլլան ձերբակալելու համար, ապարդիւն կերպով: Այդ արշաւախումբին մաս կազմեցին երկու ամերիկահայ զինուորականներ՝ Հայկ Շեքէրճեան (1886-1970 ական թուականներ), որ ստացաւ հարիւրապետի աստիճանը, եւ Սարգիս Զարդարեան (Խարբերդ, 1898-Արլինկթըն, 1967), որուն առաջին ռազմական առաքելութիւնն էր: Յետագային, Շեքէրճեան պիտի հասնէր դեր-զօրավարի, իսկ Զարդարեան՝ գնդապետի աստիճանին⁷¹:

Պապայեանի եւ Սապունճեանի մեկուսի ժամանումէն ետք, համայնքը սկսաւ կազմաւորուիլ 1920էն ետք, ԱՄՆ մտնել փորձողնե-

69 MÖRNER MAGNUS, *Adventurers and Proletarians. The Story of Migrants in Latin America*, Pittsburgh-Paris, 1985, p. 79.

70 MIRAK, *Torn Between Two Lands*, p. 64.

71 «Զօր. Սարգիս Զարդարեանի մահը», *Զարթօնք*, 5 Յունուար 1968, էջ 3.
DEROUNIAN AVEDIS, "The Professional Life", *Ararat*, Winter 1977, p. 102-103:

րէ, որոնք հիմնականին խարբերողցի էին: Այս շրջանի հիմնադիրներէն կը նկատուի կարնեցի Խորէն Օտապաշեանը⁷²:

1922ին հրեաներով եւ հայերով Մեքսիքոյի մէջ գաղութներ հիմնելու ծրագիր մը եղաւ, որ սակայն թուղթի վրայ մնաց⁷³:

Ժամանակի կարգով, նորակազմ համայնքի առաջին կազմակերպութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէն եղաւ, հիմնուած՝ 1921ին⁷⁴:

1924ին, Մեքսիքո քաղաքի հայերու թիւը 725 կը նկատուէր, բարեկեցիկ վիճակով: «Նրանցից 70ը միայն նոր գաղթականներ են եւ խեղճ դրութեան մէջ են գտնուում»⁷⁵:

1925ին 83 հայեր կ'ապրէին հիւսիսային Թիխուանա քաղաքը, որոնցմէ 15ը չափահաս երիտասարդներ էին, իսկ մնացեալները՝ ծերեր, կիներ եւ երիտասարդներ: Տարին երկու անգամ Լոս Անճելէսի հայոց հոգեւոր հովիւ Տ. Ատովմ քահանան կ'այցելէր քաղաքը: 1922-25ին, երիտասարդները ո'չ մէկ գործ գտած էին եւ Միացեալ Նահանգներ մտնելու կարելիութիւն չունէին: 1925ին կազմակերպուեցաւ Թիխուանահայ երիտասարդաց Միութիւնը, որ կոչ ուղղեց գիրք եւ թերթ ստանալու համար⁷⁶:

1926ին, Մեքսիքոյի հայերու թիւը հասած էր շուրջ 1.000 հոգիի: Համայնքը ցրուած էր աւելի քան տասը քաղաքներու մէջ եւ սահմանադուխտ ու երկրի ներսը տեղաւորուելու հակում ցոյց կու տար: Տնտեսական կացութիւնը ծանր էր, մանաւանդ՝ առեւտուրով զբաղողներու համար:

Այս տարիներու ընտանեկան պատմութիւններէն մէկը բնորոշ է․-

«Երբ մեկնելու գաղափարը ծագեցաւ իր մէջ, մեծ հայրս Սուրիոյ նաւահանգիստի մը մէջ նաւ բարձրացաւ ու Ամերիկա եկաւ: Կարճ ժամանակ մը Գուպա մնալէ ետք, ապա Մեքսիքո

⁷² ՀԱՃԵԱՆ ՄԻՐՏԻԶ, «Մեքսիքոյի հայերը», Արմենիա, 7 Յունիս 1960, էջ 2:

⁷³ MOISÉS GONZÁLEZ NAVARRO, *Los extranjeros en México y los mexicanos en el extranjero*, 1821-1970, vol. 3, México, 1994, p. 145.

⁷⁴ ՊՕՏՈՍԵԱՆ Լ., «Մեքսիքոյի հայագաղութը», Հայրենիք, 10 Մայիս 1927, էջ 1:

⁷⁵ «Հայ գաղթականները Մեքսիքոյում», Խորհրդային Հայաստան, 11 Մայիս 1924, էջ 2:

⁷⁶ «Հայ գաղթականութիւնը», Հայաստանի կոչնակ, 26 Սեպտեմբեր 1925, էջ 1137:

հասաւ: Ինչ-ինչ պատճառներով մայրաքաղաքը հաստատուեցաւ, ուր աշխատեցաւ որպէս Թաքսիի վարորդ: Հոն ծանօթացաւ մեծ մօրս, որ Պոլիսէն կու գար, դերձակներու զաւակ եւ տարբեր դիրքով, քանի որ դէպի Մեքսիքօ անձնագիր ճարած էին: Ամուսնացան եւ երէկ զաւակ ունեցան, որոնցմէ մէկը հայրս է, որ Մեքսիքօ ծնաւ 1940ին»⁷⁷:

Գլխաւոր կազմակերպութիւններէն էր Հայկական Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը (ՀՄԸՄ), որ մարմնակրթանքէն բացի կը զբաղէր մշակութային ընդհանուր խնդիրներով, հիմնած էր երեկոյեան դպրոց, ակումբ եւ հանդէսներ կը կազմակերպէր⁷⁸: ՀՄԸՄը հիմնուեցաւ 19 Յուլիս 1926ին ու գործեց մինչեւ 1933-34, երբ երկրի քաղաքական վիճակը պատճառ դարձաւ, որ այլ կազմակերպութիւններու շարքին դադրէր գործելէ մինչեւ վերականգնումը՝ 1951ին: ՀՄԸՄը ունէր 25 մարզիկ անդամ եւ արիւններու խմբակ մը, բաւական զօրաւոր ֆութպոլի խումբ մը եւ սենեակ-հաւաքավայր մը⁷⁹:

Ուրֆացի Յակոբ Կարոյեանը 1920 ականներուն եօթը տարի շարունակ աշխատեցաւ զտուած եւ մանրէագրածուած բամպակի արտադրութիւն սկսելու համար, եւ վերջապէս Աւողջապահական նախարարութեան արտօնութիւնը ստացաւ՝ գործարան բանալու: Նախագահը անձամբ (յայտնի չէ, թէ ո՞վ) այցելեց գործարանը եւ խրախուսեց զինքը⁸⁰:

1927ին, Կենդանիներու Պաշտպան Ընկերութեան նախագահն էր տոթք. Ա. Իշխանեանը⁸¹:

Յուլիս 1927ին, մեքսիքական կառավարութեան հրովարտակ մը կը սահմանափակէր կարգ մը ժողովուրդներու մուտքը (սեւամորթներ, հնդիկներ, սուրիացիներ, լիբանանցիներ, հայեր, պաղեստինցի-

77 HASSASSIAN CARLOS, "Reportaje a Carlos Antaramian. Nuestras comunidades, objeto de estudios antropológicos", Armenia, 27 de septiembre de 2000, p. 5.

78 ՍԷՂ. ՍԻՄԵՆ, «Հայ կեանքը», էջ 142-143:

79 ԲԱՆՏԻԿԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԴ., Յուշամատեն մ.Մ.Ը.Մ.ի 1918-1958, Պէյրուս, 1958, էջ 122: Ըստ երեւոյթին, 1926-27ին կազմալուծումի եւ վերականգնումի մի շրջան մը ապրած է (հմտ. ՊՕՏՈՍԵԱՆ, «Մեքսիքոյի», էջ 1):

80 «Հայ կեանք. Հայու մը յաջողութիւնը Մեքսիկայի մէջ», Պայքար, 21 Օգոստոս 1931, էջ 1:

81 ՊՕՏՈՍԵԱՆ, «Մեքսիքոյի», էջ 1:

ներ, արաբներ եւ չինացիներ), զայն վերապահելով առնուազն 10.000 մեքսիքական փեսոյի դրամագլուխ ունեցողներուն: Այս որոշումին հիմնաւորումը ցեղապաշտական էր. «Կանխել ցեղերու խառնուրդը, որ, գիտականօրէն փաստուած է, շառաւիղներուն մէջ ալլասերում կը պատճառեն»: Օրէնքը վերահաստատուեցաւ Նոյեմբեր 1929ին, երբ ուղղակի արգիւրեցաւ օտար աշխատաւորներու մուտքը⁸²:

Ինչպէս վերը ըսինք, 1929ին, ամերիկահայ հրապարակագիր Մինաս Վերածինը՝ ամերիկեան թերթերը վկայակոչելով, կը պնդէր, որ Մեքսիքոյի նախկին նախագահ եւ օրուան ուժեղ մարդ էլիաս Գայէս հայկական ծագում ունէր: Ան նաեւ յիշած է ուրիշ հայագրի մեքսիքացի դէմքեր՝ Գայէսի կողմնակից գնդապետ Արմենթան, հակառակորդ գնդապետ Գարլօ Մորոնէսը (ծնունդով Պոլսոյ չրջակայքէն), որ մասնակցեցաւ Վերաբրուզի ցեղափոխութեան, ձերբակալուեցաւ եւ ի վերջոյ հաշտուեցաւ Գայէսի հետ⁸³:

Վերածինը այսպէս եզրափակած է իր երկրորդ յօդուածը. -

«Այս կարգի անհատներ մասնաւոր արժէք չունին մեզի իրեւ հայ կամ իրեւ հայու գաւակ: Միայն թէ իրենց կողմէ այն պարբերական յիշատակումը թէ իրենց հայրերը հայ եղած են կամ իրենք հայ են, մեր շահագրգռութիւնը կ'արթնցնեն եւ երբեմն ալ կը զգացնեն թէ, ինչպէս անցեալին, նոյնպէս եւ այժմ հայկական արիւնը ի'նչ կարելիութիւններ կրնայ պարգեւել»⁸⁴:

1930ին, Յունաստանէն Մեքսիքօ գաղթեց այնթապցի Քերովբէ Առաքելեանը, որ 1931-38ին զբաղեցաւ կահոյքագործութեամբ եւ 1939էն՝ խաղալիքներու արտադրութեամբ, ստեղծելով մեծ գործարան մը: Ան համարուած է «Մեքսիկոյի խաղալիքներու արքան», իսկ իր եղբայրները՝ Գասպարը եւ Յարութիւնը, կօշիկի արհեստանոցներ ունեցած են⁸⁵: Իր գործարանը կը կոչուէր “Ara”, եւ կ'ենթադրենք, որ 1946ին գոյութիւն ունեցող Ֆոլթպոլի «Արա» խումբը անոր հովանաւորութեան տակ կը խաղար՝ շատ յաջող կերպով:

⁸² NAVARRO GONZÁLEZ, *Los extranjeros en México*, p. 35-36.

⁸³ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆ, «Մեքսիկայի մախիմ մախագահ գոր. Գայէս՝ հայ», *Հայրենիք*, 3 Ապրիլ Նոյն, «Հայկական ծագումով մեքսիկացիներ. գոր. Գայէս, գոր. Մորոնէս եւ ուրիշներ», *Հայրենիք*, 4 Ապրիլ 1929, էջ 1:

⁸⁴ Անդ:

⁸⁵ ՄԵՐՏՁԵԱՆ ԼԵՒՈՆ, Մեքսիկական էպիզոնը կամ վերելք խորհրդամշտող ուսման տեմբ, Երեւան, 1988, էջ 11:

Յատկանշական է, որ խումբը մեքսիկացիներ կ'ընդգրկէր, պայմանաւ որ «եան»ը աւելցնէին իրենց մականունին⁸⁶:

Տարիներ անց Գասպար եւ Յարութիւն Առաքելեանին հանդիպած է հայաստանցի գրականագէտ Լեւոն Մկրտչեանը, որ գրանցած է հետեւեալը. «Մեխիկոյի համալսարանում հիմա երկու տեղացի հայ պրոֆեսորներ են դասախօսում, յայտնի մարդիկ... Մենք հիմա աւելի շատ մեքսիկացի ենք, քան հայ»⁸⁷:

1932ին հիմնուեցաւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) մասնաճիւղը՝ Վահէ Աբէլեանի ատենապետութեամբ, եւ կը գործէր Կարմիր խաչի Կանանց Միութիւնը⁸⁸: 1946ին գոյութիւն ունէր Հայ Օգնութեան Միութեան (ՀՕՄ) մասնաճիւղ մը⁸⁹:

1932ին, Ամերիկայի Առաջնորդարանը՝ Ամերիկայի հայերու թուաքանակի վերաբերող իր զեկուցումին մէջ, որ յղուած էր Գերագոյն Հոգեւոր խորհուրդին, Մեքսիքո քաղաքի հայութեան թիւը նշած էր 430⁹⁰:

1946ին հիմնուեցաւ Այնթապի Հայրենակցական Միութեան մասնաճիւղ մը⁹¹: Այդ թուականին գոյութիւն ունէր Եկեղեցասէր Կանանց Միութիւնը, որուն անդամները ամէն շաբաթ կը հաւաքուէին՝ աղօթելու, շարականներ երգելու եւ դրամ հաւաքելու համար: Համայնքի անդամները հիմնականին արհեստաւոր ու վաճառական էին:

1947ի տուեալներով Մեքսիքոյի հայերու թիւը 300 էր, վերջին երեք չորս տարիներուն ընթացքին 10 ընտանիք (37 հոգի) Միացեալ Նահանգներ մեկնած ըլլալով: Մեծամասնութիւնը (259 հոգի) կ'ապրէր մայրաքաղաք Մեքսիքոյի մէջ, մնացեալը՝ Թիխուանա (5-6 ընտանիք), Փուէպլա (3)⁹², խուարէս (2), Փաչուքա (1), Լարետո (1):

⁸⁶ «Մեխիկոյի հայութիւնը», Հայրենիք տարեգիրք, Պոստըն, 1946, էջ 231-232:

⁸⁷ ՄԿՐՏԶԵԱՆ, Մեխիկական էմիգրներ, էջ 11:

⁸⁸ Ոսկեմատեան Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան, 1906-1931, Փարիզ, 1935, էջ 422. տե՛ս Այսօր-Ապագայ, 28 Ապրիլ 1957:

⁸⁹ ԻնձէՆԵԱՆ ՏԻՐԱՆ, «Տօմակատարութիւն», Հայրենիք, 4 Յուլիս 1946, էջ 3:

⁹⁰ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3468, էջ 11-12: Նոյն գործի էջ 4ին մէջ, Մեքսիքոյի հայերու թիւը նշուած էր 2570, ինչ որ ակներեւ սխալ մըն է:

⁹¹ ԻնձէՆԵԱՆ, «Տօմակատարութիւն», էջ 3:

⁹² Ճարտարագէտ Յովհաննէս Նշանեան Փուէպլայի կոյուղիները շինած է («Մեքսիքոյի», էջ 230):

Շուրջ 30 առ հարիւրը (105 հոգի) խարբերողի, կարնեցի եւ այն-
թապցի էին⁹³:

Նոյն տարին, Մեքսիքոյի պատուիրակ մը մասնակցեցաւ Նիւ
Եորքի Հայկական Համաշխարհային Համաժողովին⁹⁴:

Թիխուանայի հայերուն շարքին, Սիրաք Պալոյեան «Տոմին»
սիկաուի գործարանին (120 հոգի) եւ Լոս Անճելլոսի մէջ գորգի գոր-
ծարանի մը (100) տէրն էր: Գիսակ Աւագեան «Սեզար» պանդոկին
սեփականատէրն էր եւ կոչուած՝ «հայկական կոնսուլ»⁹⁵: 1924ին հաս-
տատուած Հայկազ Թումպուլեան 1945-55ին եղած է ՀԲԸՄԻ մասնա-
ճիւղի ատենապետ Սան Տիէկօ (ԱՄՆ), իսկ կօշիկի երկու խանութ-
ներու տէր Սարգիս Փալոյեանը ՀՄԸՄԻ ներկայացուցիչն էր Թի-
խուանայի մէջ⁹⁶:

Որոշ տուեալներու համաձայն, Մեքսիքոյի Զիհուահուա նա-
հանգին մէջ հայկական գիւղ մը եղած է, որու բնակիչները ապրած
են հնդիկներու եաքի ցեղին հետ, անոր վրայ մեծ ազդեցութիւն գոր-
ծելով: Սակայն, այս տեղեկութիւնը ստուգումի կը կարօտի⁹⁷:

1953ի սկիզբները, Մեքսիքոյի մէջ գոյութիւն ունէր 15 աշա-
կերտով հայկական դպրոց մը⁹⁸: 1964 Մայիսին հիմնուեցաւ հայկա-
կան վարժարան մը Մեքսիքոյի մէջ (Colegio Armenio de México),
Մանուէլ Մադաքեանի նուիրատուութեամբ: Ուսուցչուհին Մարի
Մայրամ Ագարեանն էր⁹⁹: Երկու փորձերն ալ, ի հարկէ, կարճատեւ
եղան: Համայնքի վաստակաւոր ուսուցիչներէն մէկը՝ Լեւոն Պօտո-
սեանը, իր կեանքի վերջալոյսին կը գրէր. «Հոս բնակութեանս 50
տարիներու ընթացքին, պարբերաբար հինգ անգամներ զանազան

93 «Մեքսիկոյի հայ գաղութը», Հայրենիք տարեգիրք, Պոստըն, 1947, էջ 248-250,
ուր կայ ընտանիքներու գրեթէ լման անուանացանկը՝ ծագումի վայրով, անդամ-
ներու թիւով եւ զբաղումով:

94 «Կը մերկայանամք մէկ ճակատով», էջ 1:

95 Բարսեղեան պանդոկը կը յիշէ Մեքսիքօ քաղաքի մէջ (ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, «Պատ-
մութիւն», էջ 336):

96 ՓԱԼՕԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ, «Հայերը Թիխուանայի մէջ», Արմենիա, 16. Օգոստոս
1955, էջ 3:

97 «Մեքսիքոյի», էջ 232: Բնագրին մէջ գրուած է «Զիվանա», որ գրաշարական
սխալ մըն է:

98 ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, «Պատմութիւն», էջ 336:

99 «Մեքսիքոյի հայկական վարժարանը», Արմենիա, 24 Փետրուար 1965, էջ 3 (հրա-
տարակուած է շէնքին լուսանկարը):

փորձեր ըրեր եւ ջանացեր եմ Լուսաւորչի կանթեղը արծարծ պահել հոս հասակ նետող սերունդներուն: Հազիւ տարրական ծանօթութեան վերջ, վերջ գտեր են իմ ջանքերս: Անոնք որոնք այդ տարրական ծանօթութիւնը ունեցան, այլեւս ոչ մէկ հետաքրքրութիւն ցոյց կու տան: Իսկ մատաղատի այն սերունդը, որոնք հոս ծնածներու զաւակներն են, վերջին փորձս ձախողեցան»¹⁰⁰:

1957ին, Մեքսիքոյի հայերու թիւը 200 կը գնահատուէր (40-45 ընտանիք), իսկ 1960ին, մայրաքաղաքի հայերու թիւը՝ 250. Կըսուէր, թէ շուրջ 1000 հոգի կը պատրաստուէր ԱՄՆ անցնելու: Երեսնեակ մը ընտանիք, գլխաւորութեամբ՝ Քերոք Առաքելեանի, կը յարէին դաշնակցական, իսկ տասնեակ մը ուրիշներ՝ ոչ-դաշնակցական ուղղութեան (Կարապետ Հեքիմեանի գլխաւորութեամբ)¹⁰¹: 1975-76ին, Մեքսիքո քաղաքը 35-40 հայ ընտանիք կը հաշուէր¹⁰²:

Մեքսիքոն Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը ճանչցաւ եւ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատեց Յունուար 14, 1992ին¹⁰³:

Վերջին տարիներուն, Հայաստանէն արտագաղթող ընտանիքներ հաստատուած են: Ըստ մօտաւոր գնահատումի մը, հայերու ներկայ թիւը 1.100 է¹⁰⁴, որոնցմէ 500ը՝ Մեքսիքո քաղաքին մէջ¹⁰⁵: Ստուգելի կը մնայ «Հայկական ժամանակ» օրաթերթի տեղեկութիւնը այն մասին, թէ 2000 թուականին Մեքսիքո-ԱՄՆ սահմանին վրայ 3.000-4.000 հայեր պատեհ առիթի մը կը սպասէին սահմանը անցնելու համար¹⁰⁶:

Մշակոյթի բնագաւառին մէջ, կարգ մը դէմքեր նշանակալից եղած են: Կովկասահայ պարուհի Արմէն Օհանեանը, բուն անունով՝ Սոֆիա Փիրբուղդեան (Շամախի, 1887- Մեքսիքո, 1976), Եւրոպա, Պոլիս եւ Միացեալ Նահանգներ հիւրախաղեր տուած էր, մեծ հռ-

¹⁰⁰ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆոնտ 875, ցուցակ 6, գործ 540.

¹⁰¹ ՀԱՃԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ, «Մեքսիքոյի հայերը», Արմենիա, 7 Յունիս 1960, էջ 2. Հմմտ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, «Պատմութիւն», էջ 336.

¹⁰² *Memorias del doctor Pascual Tekeyan*, Buenos Aires, 1993, p. 457.

¹⁰³ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆոնդ 326, ցուցակ 4, գործ 199.

¹⁰⁴ HASSASSIAN CARLOS, "Reportaje a Carlos Antaramian", p. 5.

¹⁰⁵ ՏԵ՛Ս "El canciller Oskanian", էջ 1.

¹⁰⁶ Մէջբերումը ՏԵ՛Ս ԹՈՒԹՈՅԵԱՆ ԱՐՓԻ, «Ուշիմ, ոչ ոք...», Յատաջ, 8 Մարտ 2000, էջ 2.

չակ վայելելով (զինքը կոչած են «երկրորդ Այգիտորա Տունքընը»): Ա. Աշխարհամարտէն առաջ ուսանած էր Սորպոնին մէջ: Հեղինակած է ֆրանսերէն երեք ինքնակենսագրական հատորներ՝ «Շամախեցի պարուհին» (1918, թարգմանուած՝ սպաներէնի, գերմաներէնի եւ շուէտերէնի), «Քաղաքակրթութեան ճիրաններուն մէջ» (1921) եւ «Օձահմայ կախարդուհիին ծիծաղը»:

1927ին, Ա. Օհանեան մեքսիքացի դիւանագէտ Մասետոնիօ Կարզային հետ ամուսնացած է եւ Մեքսիքօ հաստատուած: Յաջորդ տարին այցելած է Խորհրդային Միութիւնը (Ռուսաստան եւ Հայաստան), որուն արդիւնքը եղած է «Աշխարհի վեցերորդ մասին մէջ» (1928) ֆրանսերէն ուղեգրութիւնը: Մեքսիքոյի մէջ ան համայնավար կուսակցութեան անդամ դարձած է: 1936ին, պարի դպրոց մը բացած է:

Իր նոր երկրին մէջ, ան շարունակած է իր գրական գործերը եւ անոնց կցած՝ մանկավարժական աշխատանքը: 1946ին հրատարակած է «Երջանիկ Հայաստան» քերթողագիրքը¹⁰⁷: 1952-1955ին, Ա. Օհանեան Մեքսիքոյի ազգային համալսարանի փիլիսոփայութեան ուսանող եղած է: Ան նոյն համալսարանին մէջ ուսւ գրականութիւն դասաւանդած է: Ռուսերէնէ սպաներէնի թարգմանած է դասական գրողներու գործեր, գրած՝ Լատին Ամերիկայի պարարուեստին վերաբերող աշխատութիւններ, Փուլկինի մասին մենագրութիւն մը, եւ «Թուլսթոյը եւ ուս գիւղացիութեան պայքարը», «Կորքին եւ իր ժամանակը» սպաներէն երկերը¹⁰⁸:

Աստղագէտ Մարի Փարիս Փիչմիշ տէ Ռեսիյասը (1911-1999) պոլսահայ հանրային գործիչ Սուքիաս Փիչմիշեանի դուստրն էր եւ ազգական՝ Փիչմիշ ամիրայի: 1933ին աւարտած է Իսթամպուլի համալսարանը, դառնալով աստղագիտական բաժնի առաջին շրջանաւարտուհին: 1938-42ին աշխատած է Հարվարտի, իսկ 1942էն՝ Թենոչթիթլանի (Մեքսիքօ) աստղադիտարաններուն մէջ: Ան Մեքսիքոյի համալսարանի աստղագիտական ճիւղի եւ աստղադիտարանի հիմնադիրը եղած է: Երկար տարիներ դասախօսած է Մեքսիքոյի

¹⁰⁷ Պինայեան կու տայ 1965 թուականը (BINAYAN CARMONA, Entre el pasado, p. 110): 1930 աւան թուականներուն, Արմէն Օհանեան հրատարակած է «Իդօ դարիքի» հայերէն բանաստեղծութիւնը, զոր աւելի բարձր դասած է իր ֆրանսերէն կամ սպաներէն արտադրութեան:

¹⁰⁸ ԲԱԽՁԻՆԵԱՆ ԱՐԾՈՒԻ, Ծագումով հայ եմ, Երեւան, 1993, էջ 315-316. BINAYAN CARMONA, Entre el pasado, p. 109-110:

Աստղագիտութեան Հիմնարկին մէջ, արժանանալով Մեքսիքոյի Համալսարանի պատուաւոր տոքթորի կոչումին: Մեքսիքոյի աստղագիտական խորհուրդի անդամ եղած է: Մարի Փիշմիշ գրած է Հարիւրէ աւելի ուսումնասիրութիւններ եւ անդամակցած՝ աստղագիտական միջազգային միութիւններու: Երկու անգամ Հայաստան այցելած է՝ 1966ին եւ 1980¹⁰⁹:

Գրագէտ եւ հոգեբոյժ Էմմա Դոլուխանովի ծննդավայրին մասին գոյութիւն ունին երկու տարբեր տեղեկութիւններ: Մինչ 1969ին «Սովետական Գրականութիւն» ամսագրին մէջ թարգմանուած իր մէկ պատմուածքին նախաբանը կը հաստատէր, որ ան ծնած էր Երեւան, 1920 աւան թրակայններուն, եւ փոքր տարիքին մօրը հետ մեկնած՝ Մեքսիքո, հօրը միանալու, նորագոյն կենսագրական բաւարան Մեքսիքոն կու տայ որպէս անոր ծննդավայրը: Ան ուսանած է Մեքսիքոյի գերմանական դպրոցը եւ տարբեր ուսումնարաններու մէջ: Տան մէջ հայերէն սորված է, դասեր առնելով Լեւոն Պօտոսեանէն: Ան գերազանց նիշերով աւարտած է Մեքսիքոյի Ազգային Համալսարանը (1945), մասնագիտանալով մտաւոր հիւանդութիւններու մէջ: Աշխատած է Բօշկական Համալսարանը որպէս մուտքի քննութիւններու բաժնի պետ: Մամուլին մէջ հրատարակած է բժշկագիտական յօդուածներ, բանաստեղծութիւններ եւ արձակ գործեր: Դոլուխանովը յաճախ այցելած է Մեքսիքոյի գիւղական շրջանները՝ եւ հիւսիսը, շփուելով գիւղացիներու հետ, որոնք իր ստեղծագործութեան ազդակ կը հանդիսանան: Իր հոգեվերլուծական պատմուածքները, որոնք մեծ մասամբ լոյս տեսած են կիրականօրեայ մամուլին մէջ, քննադատներուն ուշադրութիւնը գրաւած են: Հրատարակած է «Անապատներու պատմուածքներ» (1959, պատմուածքներ), «Մնաք բարով, Յոր» (1961, վիպակ) եւ «Կրակէ փողոցը» (1966, վիպակ) հատորները: Ընտրուած է Մեքսիքոյի Գրողներու Միութեան անդամ եւ թարգմանուած՝ տարբեր լեզուներու: Հայերէնով լոյս տեսած է իր «Կաղամախու վրայից» պատմուածքը, իր նախկին ուսուցիչի՝ Լեւոն Պօտոսեանի թարգմանութեամբ¹¹⁰:

¹⁰⁹ ԲԱՍԶԻՆԵԱՆ, Մագումովի հայ եմ, էջ 301-302: Ամուսինը՝ Ֆելիքս տէ Ռեսիյասը, եղած է ուսուցիչ, եղբայրը՝ Արշաւիր Փիշմիշեանը, ճարտարագէտ, որդին՝ Սեւին Ռեսիյաս, ուսողագէտ եւ Մեքսիքոյի Ազգային Համալսարանի դասախօս, իսկ դուստրը՝ Էլզա Կրուզ Ռեսիյասը, աստղագէտ:

¹¹⁰ CORTÉS ELADIO (ed.), Dictionary of Mexican Literature, Westport, 1992, p. 203. ԲԱՍԶԻՆԵԱՆ, Մագումով, էջ 103. ԴՈԼՈՒԽԱՆԵԱՆ ԷՄՄԱ, «Կաղամա-

Գրազէտ Մկրտիչ Հաճեանը (1915-1986) ծնած է Կէյվէ: Իր ուսումը ստացած է Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանին եւ Իսթամպուլի համալսարանին մէջ: 1934ին սկսած է հրատարակուիլ պոլսահայ մամուլին մէջ: 1945-1952ին ուսուցչական պաշտօններ վարած է Կեդրոնական եւ Էսայեան վարժարաններուն մէջ: Յետագային տեղափոխուած է Ֆրանսա, իսկ 1958ին հաստատուած է Մեքսիքօ, ուր քիմիադիտութեան դասախօս եղած է Ազգային ինքնավար համալսարանին մէջ: 1949ին հրատարակած է «Աստղահարը» թատերախաղը, 1973ին՝ «Բոցեր», իսկ 1977ին՝ «Հողէն երկինքը» բանաստեղծական ժողովածուները¹¹¹: Ջբաղած է նկարչութեամբ. 1971ին Մեքսիքոյի մէջ տուած է իր անդրանիկ ցուցահանդէսը¹¹², իսկ 1976ին ցուցադրած է իր գործերը Երեւանի մէջ: Մասնագիտութեամբ՝ քիմիադէտ, ան զբաղած է արհեստական մարմարի արտադրութեան արհեստագիտութեամբ եւ իր մեթոտը առաջարկած՝ Հայաստանի պաշտօնակիցներուն:

Մ. Հաճեանի վկայութեամբ, 1959ին Մեքսիքոյի «Էլ Նասիոնալ» պարբերականի կիրակնօրեայ յաւելումներին մէջ, որ նուիրուած էր իտալական քերթութեան, յօդուածագիր Մարսիօ Փինթոն, խօսելով իտալացի որոշ բանաստեղծներու մասին, նշած է, թէ «անոնք չունին Աւետիք Իսահակեանի թախծոտ ու մտերմիկ շունչը»: Հաճեանը հետաքրքրուած է, թէ մեքսիքացի յօդուածագիրը ուրիշ¹¹³ ծանօթ էր Իսահակեանին: Ան պարզած է, որ երիտասարդ բանաստեղծ եւ փիլիսոփայութեան ուսանող Մարսիօ Փինթոն «Էլ Նասիոնալ»-ի եւ այլ թերթերու մէջ կ'աշխատէր որպէս լրագրող եւ որ Իսահակեանի բանաստեղծութիւններուն ծանօթ էր սպաներէն թարգմանութեամբ¹¹³: Հաճեանը նշած է, որ Փինթոյի հետ ինքը սպաներէն թարգմանած է Պետրոս Դուրեանի «Տրտունջը», Միսաբ Մեծարեանի «Գիւշերն անոյշ է», Վահան Թեքէեանի «Երկու մահերը», Դանիէլ Վարուժանի «Ճանապարհ խաչին» եւ Վահան Տէրեանի «Անդարձ կորել

խու վրայից», Սովետական Գրականութիւն, 3, 1969, էջ 9-16 (թարգմ. Լեւոն Պօտոսեան):

¹¹¹ Մկրտիչ Հաճեանի մասին, տե՛ս ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ ՄԻՆԱՍ, Դար մը գրականութիւն, Բ. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Պոստրն, 1982, էջ 358-362:

¹¹² "Primera Exposición de Migirdic Hacyan", կտրօն մեքսիկական թերթէ մը (Յունիս 1, 1971) Հաճեանի նկարներու վերատպութիւններով (ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆոնո 875, ցուցակ 4, գործ 361):

¹¹³ Այս թուականին, սպաներէն հատորով տրամադրելի էին Avedis [sic] Isahaguian, Abu Lala Mahari, traducción al castellano de H. S. Agayan, Buenos Aires, 1928 եւ Josefina Lerena Acevedo de Blixen, Antología de poetas armenios, Montevideo, 1943.

են» քերթուածները¹¹⁴: 1959ին եւա, աւելի ուշ, Պուքրէշի «Նոր Կեանք»ը յիշած է, որ «էլ Նասիոնալ» թերթին մէջ տպուած է Վալենտուէլա Փինթոյի յօդուածը Հայ գրականութեան մասին: Խօսքը անշուշտ յիշեալ Մարսիօ Փինթոյի մասին է. յօդուածին մէջ յիշատակուած են Ոսկեդարու գրականութիւնը, Գրիգոր Նարեկացին, Նահապետ Բուչակը (Համեմատուած՝ Օմար Խայեամի հետ), եւ մէջըբերուած են Հատուածներ Դուրեանէն («Լճակ», «Իմ մահը»), Թեքէեանէն, Մեծարենցէն, Թումանեանէն, Տէրեանէն եւ Ջարենցէն¹¹⁵:

Նկարչութեան բնագաւառին մէջ, պէտք է յիշել նաեւ Մկրտիչ Հաճեանի կողակիցը Ատրինէ Սալըրին:

Կենսաբան Խոսէ Սարուխանի (Մեքսիքո, 1940) Մեքսիքոյի ազգային Համալսարանի աւարտական աշխատանքը մրցանակի արժանացած է Բուսաբանական Ընկերութեան կողմէ (1966): 1972ին Կալէսի Համալսարանի (Մեծն Բրիտանիա) բնապահութեան տոքթորան ստացած է: 1979–1987ին Մեքսիքոյի ազգային Համալսարանի Կենսաբանութեան Հիմնարկի տնօրէն, 1987–1989ին՝ գիտական հետազոտութեան Համակարգող, իսկ 1989–1996ին՝ Համալսարանի տեսուչ եղած է: Մեքսիքոյի, Վենեզուէլայի, Գոսթա Ռիքայի, ԱՄՆի եւ Արժանթինի տարբեր Համալսարաններու դասախօս եղած է: Ան հրատարակած է շուրջ 100 գիտական յօդուածներ, առանձին կամ համահեղինակութեամբ, եւ 7 հատորներ: 2000ին, նախագահ Վիսենթէ Ֆոքսի կողմէ գիտութեան գծով խորհրդական նշանակուած է:

Մարքսեան փիլիսոփայ Խորխէ (Գուրգէն) Մաքսապետեանը (Մեքսիքո, 1932) կրթութեամբ ճարտարագէտ-եղեկտրաթեքնիկ է: Եղած է Մեքսիքոյի Համայնավար կուսակցութեան անդամ, 1957էն՝ «Սոսիալիսմօ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդի անդամ: 1970ին ստացած է փիլիսոփայական գիտութիւններու տոքթորի աստիճանը: 1978ին մասնակցել է Միջազգային Փիլիսոփայական Գիտաժողովին, Գերմանիոյ մէջ: Սեպտեմբեր 1979ին այցելած է Հայաստան¹¹⁶:

Խորհրդային Հայաստանը մշակութային որոշ կապեր ունեցած է Մեքսիքոյի հետ¹¹⁷: Առաջին մեքսիքական պատուիրակութիւնը Ե-

¹¹⁴ ՀԱՃԵԱՆ Մ., «Աւետիք Իսահակեան կը յիշատակուի Մեքսիկայի մէջ», Սուրիա, 26 Ապրիլ 1959, էջ 3:

¹¹⁵ «Մեքսիքական պարբերաբերք» մը հայ բանաստեղծներու մասին», Նոր Կեանք, 2 Հոկտեմբեր 1959, էջ 3:

¹¹⁶ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, Ֆոնտ 766, ցուցակ 38, գործ 351:

¹¹⁷ Հայկական շարժապատկերի առաջին նմուշներէն մէկը՝ Ամասի Մարտիրոսեանի

րեւան ժամանած է ստալինեան ժամանակներուն՝ Մայիս 11-17, 1952ին, գրագէտ եւ հանրային գործիչ Խոսէ Մանսիսիտորոյի գլխաւորութեամբ¹¹⁸։ Այցելելով Մատենադարանը, անոնք գրած են հետեւեալը հիւրերու մատենին մէջ. «Մեզ՝ մեքսիկացիներիս համար, որոնք սիրում են իրենց աւանդութիւններն ու մշակութային ժառանգութիւնը, այս հոյակապ Մատենադարանի օրինակը կը հանդիսանայ Մեքսիկայում կատարելիք մեր այն աշխատանքի չափանիշը, որ մենք ձեռնարկում ենք մեր հին մշակոյթի պահպանութեան համար»¹¹⁹։ 1961ին Երեւանի մէջ համերգ տուած է մեքսիքական «Մարիաչի Ամերիքա» խումբը¹²⁰։ 1981ին Հայաստան այցելած է մեքսիքացի ընկերաբան Ֆեռնանտո Գարմոնա տէ լա Փենիան¹²¹։ 1984ին Երեւանի մէջ մեքսիքացի անուանի պարուհի Փիլար Ռիոխան հանդէս եկած է Ֆլամենքօ պարերով¹²²։ Հայ եւ մեքսիքացի աստղագէտները համագործակցած են։ Աստղաբնագէտ Շահէն Հաճեանը (Մ. Հաճեանի որդին, ծնած՝ Պոլիս) աւարտած է Մեքսիքոյի համալսարանը եւ Պոլիթեքնի համալսարանին մէջ (Մեծն Բրիտանիա) բնագիտութեան տոքթորան անցուցած է։ Պաշտօնակարած է Մեքսիքոյի Համալսարանի Աստղաբնագիտութեան Հիմնարկին մէջ որպէս հետազօտող եւ դասախօս։ 1975ին եւ 1982ին կնոջ՝ աստղագէտ Տեպորա Տոլսին-Հաճեանի հետ այցելած է Հայաստան, երկրորդ անգամ որպէս Բիւրականի աստղադիտարանի հիւր¹²³։

Մայիս-Յուլիս 1980ին Բիւրականի աստղադիտարանի հրաւէրով Հայաստան գիտական գործուղումով այցելած են Փարիս Փիշմիշը եւ մեքսիքացի աստղագէտ Կիյերմօ Հարոն։ Իրենց հերթին Մեքսիքօ հիւրընկալուած են հայրենի աստղագէտներ Գրիգոր Գուրզադեանը եւ էլմա Պարսամեանը։

Ուսողագէտ Սերգէյ Մերգելեանը 1978ին մէկ ամիսով եղած

«Մեքսիքական դիպլոմատներ» շարժանկարը (1931), որպէս հերոսներ ունէր սափրիչներ Խաչան ու Արամը, որոնք ստիպուած էին որոշ ժամանակ մեքսիքացի իւրանագէտներու ծառայումով ապրի։

118 "Prebyvanie v Armenii delegatsii deyatelay kul'tury Meksiki" (Մեխիկոյի մշակութային գործիչներու ժամանումը Հայաստան), *Kommunist*, 18 Մայիս 1952, էջ 3։

119 ԱՐԳԱՐԵԱՆ ԳԵՈՐԳ, Մատենադարան, Երեւան, 1962, էջ 84։

120 «Մշակութային կապեր», *Սովետական Հայաստան*, 8, 1961, էջ 12։

121 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, Փոնդ 766, ցուցակ 38, գործ 587։

122 ՍՍՀՄԿԵԱՆ ՆԵՂԼԻ, «Ինչի՞ց է սկսում տաղանդը», *Սովետական Արուեստ*, 1, 1985, էջ 60։

123 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, Փոնդ 766, ցուցակ 38, գործ 702։

է Մեքսիքո, ուր հիւրընկալուած է Թոռնիկ Սանդրագործեանի բնակարանը: Վերջինիս դուստրը՝ Յասմիկը, Երեւանի մէջ դաշնակի ուսանող եղած է «Կոմիտաս»ի անուան երաժշտանոցին մէջ¹²⁴:

Տարբեր ժամանակներ Մեքսիքո այցելած են հայրենի նկարիչ Գրիգոր Խանջեանը, որ ցուցահանդէս տուած է 1974ին, եւ գրականագէտ Լեւոն Մկրտչեանը: Խանջեանի «Մեքսիկական նկարաշար»ը օգտագործուած է Մկրտչեանի «Մեքսիկական էսքիզներ կամ վերելք խորհրդանշող ոտնահետքեր» (1988) գիրքին մէջ:

Ամերիկահայ որոշ արուեստագէտներ մասնակցած են մեքսիքական շարժապատկերին: 1946ին, երգիչ Արման Թոքաթեանը նկարահանուած է «Կին կնոջ դիմաց» ֆիլմին մէջ, իսկ պարուհի Մէրի Ճինիչեանը եղած է Ռոպերթօ Կալալտոնի «Ծննդդիր աստուածուհին» շարժանկարի պարայարդարը: Բենիամին Յակոբեանի առաջին շարժանկարը՝ «Մարդասպաններու բոյնը», նկարահանուած է Մեքսիքոյի մէջ: Անգլերէնի դասատու Հարի Քոփոյեանը փոքր դերով մասնակցած է Գոսթա Կալրասի նշանաւոր «Անհետ կորսուած» (“Missing”) շարժանկարին մէջ (1976):

1957ին ամերիկահայ Ֆիլիփ Պոյաճեանը նկարահանած է «Հայերը Մեքսիքոյի մէջ» (“Armenians in Mexico”) շարժանկարը, որ ներկայացուած է Նիւ Եորքի մէջ, ԱՄՆի մէջ Մեքսիքոյի փոխ-հիւպատոս Իսլասի եւ իր տիկնոջ ներկայութեամբ¹²⁵:

Ի դէպ, հայկական ծագում վերագրուած է մեքսիքացի երաժիշտ Լոն Ադոմեանին, նոյնիսկ մեքսիքական հանրագիտարանը գրած է այդ մասին¹²⁶: Սակայն, ժամանակին որոշ հայեր խորամուկն եղած են անոր ազգային պատկանելիութեան հարցին մէջ եւ պարզած, որ ան իրականութեան մէջ պաղեստինցի հրեայ եղած է¹²⁷:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ (Նիւ Ճըրգի)
ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ (Երեւան)

¹²⁴ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆոնդ 766, ցուցակ 38, գործ 263:

¹²⁵ “Armenians in the news”, «Լրաբեր», 31 Յունուար 1959, էջ 4:

¹²⁶ ՏԵՍ ԲՐՈՒՏԵԱՆ ՅԻՑԻԼԻԱ, Հայ երաժշտական մշակոյթի աշխարհափիւռ ընդհանրութեան, Երեւան, 1996, էջ 118: Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը անոր անունը Ադամեան ձեւով ներկայացուցած է (Հ. 1, Երեւան, 1974, էջ 307):

¹²⁷ ՏԵՍ BITLISSIAN PETER, “On Stage and Screen”, Hairenik Weekly, December 11, 1958, p. 3.

ARMENIANS IN CUBA AND MEXICO

Summary

Vartan Matiossian
Artsvi Bakhchinyan

The Armenian communities in Latin America are a phenomenon of the 20th century. However, scholarship has only dealt with the history of the most important South American communities of South America (Argentina, Brazil, Uruguay). There has been no attempt at studying the tiny communities of Cuba and Mexico, born in the interwar period and later disintegrated. This article is the first attempt at reconstructing the history of both communities through information gathered from both published and unpublished sources.

The Armenian community of Cuba reached a peak of some 2,000 members by 1930. They came to the country mostly as a result of the American law of 1922 which established the quota system and almost closed the doors to immigration. The newcomers stayed in Cuba looking for ways to make it into the United States, either through relatives, marriages or clandestine immigration. They organized themselves through a community center, political and benevolent institutions, as well as compatriotic unions. After the Second World War, when the United States eased their immigration rules, nearly all the Armenians in Cuba left to America. Only a hundred people have remained today.

The Armenian community in Mexico reached nearly 1,000 members by the end of the 1920s. It also made some attempts at organization, although it never reached institutional stability. Many of its members also left to the United States in different periods. It had dwindled to some 200 around the 1970s, although some estimations today put it between 500 and 1,000 people. Mention should be made of some important Armenian names in Mexico, like writer and dancer Armen Ohanian (1886-1978), poet and playwright Migirdic Hacyan (1915-1986), astronomer Marie Pismis de Recilles (1911-1999), story-writer and novelist Emma Dolujanoff (1922), and biologist Jose Sarukhan Kermez (1940).